

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА МЕТОДИКИ ЇЇ НАВЧАННЯ**

Кваліфікаційна робота

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АНГЛІЇ ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ ДИНАСТІЇ
ПЛАНТАГЕНЕТІВ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ**

Галузь знань 01 «Освіта/Педагогіка»
Спеціальність 014 «Середня освіта.
Історія та громадянська освіта»

**Твердун Андрій,
здобувач
освітнього ступеня «магістр»**

**Ворон Олена
Петрівна,**
науковий керівник, кандидат
історичних наук,
доцент

Рівне 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія проблеми дослідження.....	9
1.2. Джерельна база.....	11
РОЗДІЛ ІІ. АНГЛІЯ ЧАСІВ ДИНАСТІЇ ПЛАНТАГЕНЕТІВ У ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ	
2.1. Особливості державного управління в Англії за Плантагенетів.	14
2.2. Формування парламентської системи.	33
РОЗДІЛ ІІІ. СТАНОВЛЕННЯ ТА КОНСОЛІДАЦІЯ ВЛАДИ (ХІІ-ХІІІ СТ.)	
3.1. Суспільно-політичний розвиток Англії у ХІV- поч.ХV ст.	43
3.2. Англія часів правління останніх Плантагенетів.	52
РОЗДІЛ ІV. АНГЛІЯ ДОБИ ПЛАНТАГЕНЕТІВ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ	
4.1. Дидактичні підходи до вивчення середньовічної Англії в курсі всесвітньої історії.	59
4.2. Використання інтерактивних та порівняльних методів у шкільному курсі всесвітньої історії	61
ВИСНОВКИ.....	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	73

Анотація

Твердун А.В. Роль монархів Плантагенетів у формуванні англійської держави: методика вивчення теми в школі. Рівненський державний гуманітарний університет. Кафедра історії та методики її навчання.

Науковий керівник: Ворон О.П., к.і.н., доцент. Рівне, 2025. 80 с.

Зміст роботи: магістерська робота присвячена комплексному аналізу ролі монархів династії Плантагенетів у процесах формування та еволюції англійської державності в період Середньовіччя. Дослідження охоплює широке коло питань: від становлення правової системи та парламентаризму до методичних аспектів викладання цієї теми в закладах середньої освіти.

У межах першого розділу розглянуто еволюцію історіографічних підходів від «вігської» інтерпретації до сучасних ревізійністських поглядів на правління Плантагенетів, а також систематизовано основні групи наративних, адміністративних (Казначейські та Судові сувої) та законодавчих джерел.

У другому розділі здійснено аналіз особливостей державного управління та формування парламентської системи. Висвітлено радикальні реформи Генріха II, наслідки втрати континентальних володінь за Іоанна Безземельного та роль «Великої хартії вольностей» як фундаментального документа, що заклав принципи обмеження королівського свавілля та верховенства права.

У третьому розділі представлено процеси становлення та консолідації влади у XII–XV ст. у контексті суспільно-політичного розвитку. Досліджено законотворчу діяльність Едуарда I та інституціоналізацію «Зразкового Парламенту», вплив Столітньої війни на формування національної ідентичності англійців та утвердження англійської мови, а також адміністративні інновації.

Четвертий розділ присвячено аналізу дидактичних підходів до вивчення історії середньовічної Англії в шкільному курсі всесвітньої історії. Розглянуто зміст підручників для 7-го класу НУШ, методичні прийоми та специфіку формування у школярів громадянських компетентностей через осмислення принципів демократичних цінностей та захисту прав особистості.

Ключові слова: династія Плантагенетів, англійська держава, «загальне право», Велика хартія вольностей, Парламент, методика навчання історії.

Annotation

Tverdun A.V. The role of the Plantagenet monarchs in the formation of the English state: a methodology for studying the topic at school. Rivne State Humanitarian University. Department of History and Methods of Its Teaching.

Scientific advisor: Voron O.P., Ph.D in History., Associate Professor. Rivne, 2025.

80 p.

The study covers a wide range of issues: from the formation of the legal system and parliamentarism to the methodological aspects of teaching this topic in secondary education institutions.

The first section analyzes the state of scientific development of the problem in historical literature and characterizes the source base of the study. The evolution of historiographical approaches from the "Whig" interpretation to modern revisionist views on the Plantagenet rule is considered, and the main groups of narrative, administrative (Pipe Rolls and Curia Regis Rolls), and legislative sources are systematized.

The second section provides an analysis of the features of state administration and the formation of the parliamentary system. It highlights the radical reforms of Henry II, the consequences of the loss of continental possessions under King John, and the role of the "Magna Carta" as a fundamental document that established the principles of limiting royal arbitrariness and the rule of law.

The third section traces the processes of formation and consolidation of power in the 12th–15th centuries within the context of socio-political development. It examines the legislative activities of Edward I and the institutionalization of the ". The fourth section is devoted to the analysis of didactic approaches to studying the history of medieval England in the school course of world history. The content of textbooks for the 7th grade of the New Ukrainian School (NUS) is reviewed, along with methodological techniques (historical simulation, "legal filter", debates) and the specifics of forming students' civic competencies through understanding the principles of democratic values and the protection of individual rights.

Keywords: Plantagenet dynasty, English state, "common law", Magna Carta, Parliament, methodology of teaching history.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена винятковим значенням періоду правління династії Плантагенетів (1154–1485) у формуванні англійської державності, його ролі, зокрема, як визначального етапу у становленні політичних та правових інститутів, з котрого виходили основні імпульси розвитку англійської нації та її унікального політичного шляху.

Для англійської монархії доби Плантагенетів був притаманний перманентний, але продуктивний конфлікт між королівською прерогативою та баронськими вольностями. Так, процес формування централізованої держави супроводжувався глибокими змінами в балансі влади між королем і станами, наслідком чого стало, наприклад, юридичне закріплення прав підданих у "Великій хартії вольностей" (1215). Королівська воля означала прагнення до суверенітету, на противагу "праву королівства", доступному вільним підданим, що протистоїть одноосібному рішення. "Загальне право" ставало ще більш всеосяжним, кодифікованим і не пов'язаним з волею окремого монарха поступово.

Власне в епоху Плантагенетів складається особливий тип станової монархії, в якому головну роль починає відігравати Парламент. Відтепер від монарха вимагався більший контроль над власними фінансовими й військовими амбіціями, робився акцент на необхідності отримання згоди станів. Початково ці обмеження стосувались короля і великих баронів, однак поступово право на представництво поширилось на дрібне лицарство та заможне міщанство, а згодом ці принципи лягли в основу всієї англійської політичної системи.

Це все є важливими проблемами, аналіз яких дозволяє визначити особливості політичної ментальності англійського суспільства через призму вивчення ролі монархів Плантагенетів у становленні правової держави та парламентаризму.

Об'єкт – вивчення середньовічної Англії часів Плантагенетів у шкільному курсі всесвітньої історії.

Предметом – особливості державного управління та суспільно-політичного розвитку Англії XII–XV ст., методичні підходи вивчення цієї доби в шкільному курсі всесвітньої історії.

Метою дослідження є здійснення комплексного аналізу ролі монархів династії Плантагенетів у процесах формування англійської держави.

Досягнення поставленої мети передбачає розв’язання таких завдань:

- проаналізувати джерельну базу дослідження та стан наукової розробки проблеми в історичній та педагогічній літературі;
- з’ясувати особливості системи державного управління в Англії за часів правління династії Плантагенетів;
- дослідити процес формування та ключові етапи становлення англійського парламентаризму;
- схарактеризувати суспільно-політичний розвиток Англії у XIV – на початку XV ст. та висвітлити специфіку консолідації влади за правління останніх Плантагенетів;
- визначити методичні особливості та ефективні інструменти викладання теми англійської середньовічної монархії в сучасній школі.

Наукова новизна отриманих у процесі дослідження результатів полягає у наступному:

внаслідок проведеного дослідження вдалось отримати цілісну методичну систему вивчення ролі монархів династії Плантагенетів, що поєднує поглиблений історичний аналіз їхньої діяльності з конкретними інноваційними прийомами та формами роботи на уроках історії.

Методи дослідження. У роботі використано загальнонаукові методи (аналіз, синтез, дедукція) та спеціальні історичні методи. Принцип об’єктивності досягався шляхом комплексного аналізу наукової літератури та врахування різних точок зору на проблему. Системно-структурний метод дозволив визначити місце монархії Плантагенетів у трансформації англійської держави. Порівняльно-історичний метод застосовувався для виявлення спільного та відмінного у політиці окремих королів династії (Генріха II, Іоанна

Безземельного, Едуарда І) та оцінки їхнього особистого внеску. Історико-реконструктивний метод допоміг відтворити логіку та обставини ключових подій (впровадження "загального права", прийняття "Великої хартії вольностей", скликання парламенту). Методи систематизації та узагальнення дозволили структурувати матеріал та сформулювати висновки дослідження.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що основні положення дослідження, нагромаджений в ньому фактичний і теоретичний матеріал та висновки можуть бути використані при подальшому вивченні проблеми.

Апробація результатів дослідження. Звітна наукова конференція викладачів, співробітників і здобувачів вищої освіти РДГУ за 2025 р. Міжнародна науково-практична конференція здобувачів вищої освіти та молодих учених «Наука, освіта, суспільство очима молодих».

Публікація: Твердун А. В., Ворон О. П. Вивчення ролі монархів династії Плантагенетів у формуванні англійської держави в контексті Нової української школи. *Наука, освіта, суспільство очима молодих*: матеріали XVIII Всеукраїнської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти та молодих учених, 14 трав. 2025 р. Рівне : РДГУ, 2025. С. 415-418.

Структура дипломної роботи і послідовність викладення матеріалу зумовлені логікою дослідження проблеми, яку в свою чергу, визначають мета і завдання дослідження. Робота складається зі вступу, п'ятих розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (83 позиції). Загальний обсяг роботи становить 80 сторінок.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми дослідження

До середини XX століття у історіографії домінувала так звана Вігська інтерпретація історії, термін, запропонований Гербертом Баттерфілдом [47] у 1931 році. Цей підхід трактував історію Англії як неминучий, лінійний процес, який веде до сучасної парламентської свободи та конституційної монархії. Прихильники цієї школи зосереджувалися на пошуках у минулому витоків сучасних інституцій, нерідко роблячи анахронізми чи запроваджуючи надмірно спрощені оцінки, наприклад, зображуючи конфлікти XIII століття як свідому боротьбу за ідеали сучасної ліберальної демократії.

Ключовою постаттю цього підходу був єпископ Вільям Стаббс [77]. Його фундаментальна праця «Конституційна історія Англії» (1873–1878) стала основоположною для цієї інтерпретації. У його викладі кожному з Плантагенетів відводилася конкретна, телеологічна роль: Генріх II поставав мудрим законодавцем, Іоанн Безземельний – деспотом, чиї недоліки змусили баронів вибороти Велику хартію вольностей, а Едуард I – свідомим творцем Парламенту. Такий підхід мав сильну ідеологічну спрямованість, акцентуючи на тому, що англійські свободи є унікальним історичним досягненням.

Велика хартія вольностей є яскравим прикладом історіографічної трансформації. Юристи XVII століття, зокрема Едвард Коук [54], використовували її як інструмент у боротьбі проти династії Стюартів, стверджуючи, що Хартія гарантувала індивідуальні права і мала витoki британської парламентської традиції. Утім, сучасні історики, такі як Ральф Тернер[81] і Клер Брей[46], критикували підхід Коука за його некритичність і анахронічність у трактуванні документа. Ключову роль у сучасному розумінні Хартії відіграє Джеймс Холт[63], який у своїй фундаментальній праці Велика хартія вольностей (1965) підкреслив, що оригінальна Хартія 1215 року фактично зазнала невдачі. Задумана для встановлення миру, вона лише призвела до війни і проіснувала як чинний юридичний документ менше трьох місяців. Лише наступні її ревізії (1216, 1217 і 1225) набули статусу закону. Холт

наголошував, що сучасне значення Хартії, зокрема статті 29 про права "вільної людини", виникло не через її початкову мету, а завдяки постійній увазі та інтерпретаціям законодавців і юристів протягом століть [61, с. 120].

Історики другої половини XX століття радикально змінили підхід Стаббса. Вони відкинули телеологічний підхід до історії, зосередившись на вивченні епохи Плантагенетів у її власному контексті. Замість питань про те, як ця епоха сприяла становленню сучасної демократії, вони аналізували, як влада і суспільство функціонували в XII–XIII століттях. Цей ревізійоністський підхід базувався на ретельному дослідженні адміністративних та судових документів замість суто хроні [70].

Ця зміна підходу найпомітніша у суперечках щодо окремих монархів. Традиційно вігський погляд, сформований на основі критичних тверджень сучасників (переважно монахів, які мали конфлікти з королівською владою), малював образ короля Іоанна Безземельного (1199–1216) як злого і найгіршого правителя Англії. Натомість ревізійоністи, спираючись на урядові записи, пропонують більш складний образ. Наприклад, історик Джим Бредбері [44] зазначає, що нинішній консенсус полягає у визнанні Іоанна "працьовитим адміністратором і здібним генералом". Разом із тим інші дослідники, такі як Ральф Тернер, визнаючи його адміністративний талант, акцентують увагу на його негативних рисах характеру [81, с. 93]. Дискусії сьогодні фокусуються на причинах його невдач: чи проблему створив сам характер Іоанна (позиція Марка Морріса [68]), чи ж він став жертвою обставин, успадкованих від свого брата (позиція Стівена Черча [53]). Існують також суперечливі оцінки його військових здібностей: одні, як Тернер, визнають його стратегічний талант, тоді як інші, як Гіллінгем [58], вважають його слабким командиром.

Схожа ситуація спостерігається і з Едуардом I (1272–1307). Історики "вігської" традиції високо цінували його, називаючи "Англійським Юстиніаном", мудрим законодавцем і засновником "Зразкового парламенту" [77, с. 134]. У той же час сучасні дослідники, як Норман Кантор [48],

характеризують Едуарда як "руйнівну та нещадну силу", наголошуючи на його жорстокому завоюванні Уельсу та спробах підкорення Шотландії.

Зміна історіографічних підходів тісно пов'язана з трансформацією джерельної бази. Якщо "вігська" історіографія ґрунтувалася переважно на наративах, то сучасна ревізійністська історія базується на використанні адміністративних архівів.

У педагогічній літературі питання дослідження теми відображає сучасну тенденцію зміщення акценту з фактологічного викладу на компетентнісний підхід, відповідно до вимог стандартів Нової української школи (НУШ). У навчальних програмах для 7-го класу передбачено вивчення "Великої хартії вольностей" та "Парламенту" не лише як історичних подій, але і як ключових етапів на шляху до формування правової культури європейської цивілізації, а також усвідомлення важливості принципу недоторканності особи [26, с. 13]. Методичні матеріали активно спрямовані на інтерактивні форми роботи, такі як дебати (наприклад, "Хартія: феодалний документ чи основа свобод?"), групова діяльність і аналіз адаптованих уривків першоджерел. Це сприяє кращому розумінню складних абстрактних концепцій, зокрема "верховенство права" та "належний правовий процес".

1.2. Джерельна база

Процес становлення держави Плантагенетів залишив у спадок унікальний масив документації. Історики відновлюють події, базуючись на чотирьох ключових типах джерел.

Наративні джерела є важливим інформаційним масивом, який пропонує послідовне викладення історичних подій та їх тогочасну інтерпретацію. Серед ключових матеріалів, що характеризують цей період, виділяються хроніки, створені в абатстві Сент-Олбанс, зокрема «Велика хроніка», написана Роджером Вендовером [51] та Матвієм Паризьким [69]. Саме ці тексти заклали основи класичного негативного образу Іоанна Безземельного. Цінність цих

джерел полягає у відображенні політичної атмосфери того часу, хоча вони мають значний ступінь упередженості, оскільки репрезентують погляди Церкви та баронської опозиції. Важливі видання цих праць побачили світ у ХІХ столітті в рамках серії «Писання британського середньовіччя» (відома також як «Серія сувої») [70]. Особливо варто згадати багатотомну публікацію «Великої хроніки» Матвія Паризького під редакцією Генрі Річардса Луарда [69].

Найважливішим доказом формування державності є не лише хроніки, а й бюрократичні звіти. Серед них особливе значення мають Казначейські сувої – щорічні фінансові звіти, які готували шерифи, що виконували функції королівських представників у графствах. Ця колекція документів належить до одного з найцінніших джерел урядової історії. Вона практично безперервно збереглася з 1155 року, другого року правління Генріха II, і вважається найдавнішою серією англійських королівських записів. У сувоях детально зафіксовано всі джерела доходів корони – борги, ренту, судові штрафи, феодалні податки – та її витрати, серед яких виплати королівським слугам, подарунки, а також утримання замків і маєтків. Для дослідників ці документи стали доступними завдяки публікаціям «Товариства сувоїв Казначейства», заснованого у 1883 році, яке послідовно займається виданням цих документів. Значну роль також відіграли ранні редактори, такі як Джозеф Гантер [65].

Судові джерела включають Судові сувої — пергаментні записи, що містять інформацію про судові позови і рішення королівських судів. Ведення таких документів розпочалося наприкінці ХІІ століття. Існують спеціалізовані серії для Суду Королівської Лави, який розглядав справи, пов'язані безпосередньо з королем (серія КБ 27), та для Суду Загальних Позовів, де вирішувалися цивільні справи між підданими (серія СП 40). Цивільні й королівські позови, зафіксовані в цих джерелах, були оцифровані в рамках масштабних проєктів, таких як «Англо-американська правова традиція». Академічна спільнота активно досліджує та публікує матеріали на основі цих документів, що зокрема представлено у виданнях «Товариства Селдена». Однією з важливих праць є дослідження К.Т. Флауера[56] «Вступ до сувоїв Королівського суду, 1199-

1230», опубліковане в 1943 році. Ці документи, написані формульною, скороченою латиною, слугують важливим свідченням функціонування системи "загального права".

Існують також законодавчі джерела, особливо Статути Королівства, які представляють собою авторитетну багатотомну збірку актів Парламенту Англії, видану у XIX столітті. У першому томі містяться ключові законодавчі документи епохи Плантагенетів, зокрема різні редакції "Великої хартії вольностей" та всі значні статuti Едуарда I. Ця багатотомна збірка, підготовлена «Комісією з архівів» на початку XIX століття, залишається одним із найважливіших джерел для дослідження "Великої хартії вольностей" та інших історичних актів.

Існування детальних та безперервних адміністративних і судових записів виступає найпереконливішим доказом становлення державності. Ревізіоністські історики, зокрема Бредбері, характеризують Іоанна як "ретельного адміністратора", саме тому, що ці документи демонструють його щоденне і скрупульозне залучення до функціонування державного апарату [44, с. 59]. Розвиток англійської держави тісно пов'язаний із запровадженням і веденням таких записів.

Особливу увагу слід приділити шкільним підручникам, які представляють вторинні джерела адаптованого матеріалу. У програмі для українських школярів 7-го класу (НУШ), що охоплює ці теми, виділяються навчальні посібники, розроблені відповідно до модельних програм. Питання централізації влади, "Великої хартії вольностей" та формування Парламенту добре висвітлюються у підручниках з "Всесвітньої історії", авторства І. Я. Щупака [41] та інших, а також у виданнях, підготованих під редакцією О. І. Пометун [11]. Ці освітні матеріали акцентують увагу на "Великій хартії вольностей" і виникненні Парламенту як важливих складах правової культури та принципу захисту особистості, що відповідає компетентнісним цінностям навчальної програми НУШ.

РОЗДІЛ II. АНГЛІЯ ЧАСІВ ДИНАСТІЇ ПЛАНТАГЕНЕТІВ У ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

2.1. Особливості державного управління в Англії за Плантагенетів.

Сходження на престол Генріха II у 1154 році поклало край одному з найруйнівніших періодів в історії Англії, відомому як Анархія. Цей двадцятирічний конфлікт не обмежувався лише династичною боротьбою між Стефаном та правонаступницею Матильдою за право на трон. Він став часом посиленої феодалної децентралізації, яка серйозно загрожувала самому існуванню королівської влади [59].

Воллінгфордська угода 1153 року, яка закріпила Генріха як спадкоємця престолу, формально завершила війну, але не усунула її глибинних причин. Коли Генріх II отримав королівство, він зіткнувся з ситуацією, в якій королівська судова система була фактично занедбана, а феодалні суди набули значного впливу. Таким чином, перед ним у 1154 році постало завдання, яке виходило далеко за межі простої реставрації довоєнного порядку. Для утвердження нової централізованої влади, здатної остаточно приборкати баронську автономію, Генріху довелося провести радикальну реформу адміністративної та правової системи [79].

Система правосуддя стала унікальним засобом, який дозволив одночасно реалізувати всі три поставлені цілі. Реформи в цій сфері були продумані таким чином, щоб вирішувати конкретні адміністративні завдання. Ослаблення феодалної системи та зміцнення королівської влади стали взаємопов'язаними процесами. Генріх II зрозумів, що найкращий спосіб послабити вплив баронів полягає не у прямих військових конфліктах, як це відбувалося під час "Анархії", а у поступовій ліквідації потреби в їхніх інститутах [77].

Запроваджуючи королівське правосуддя безпосередньо для вільних людей, Генріх II фактично обійшов усталену феодалну ієрархію. Це рішення створило прямий зв'язок між підданими і королем. Якщо раніше вільна людина була змушена домагатися справедливості через суд свого лорда, тепер вона отримала

можливість звернутися до королівського судді. Така зміна стала тихим, але руйнівним ударом по основах феодальної системи, яка базувалася на особистій лояльності та монополії лорда на судочинство у власних володіннях[82].

Перед тим як зайнятися реформуванням правової системи, Генріх II зосередився на зміцненні фінансових та адміністративних механізмів держави. Адміністративні та військові реформи, впроваджені ним, стали міцною основою, на якій згодом постала система загального права. Особливо значущою стала його військова реформа, ключовим елементом якої було заміщення обов'язкової військової служби (лицарської повинності) грошовим внеском, відомим як "щитові гроші". Цей крок поєднував у собі одночасно фінансові та стратегічні переваги, що суттєво змінило розклад сил у королівстві. Принцип прагматизму пронизував усі починання Генріха II. Як зауважив відомий історик-конституціоналіст Вільям Стаббс, аналізуючи феодальні військові зобов'язання, Генріх розглядав багато аспектів феодальної системи не стільки як "питання принципу", скільки як "питання доцільності", звичайну деталь, яку можна було адаптувати задля інтересів корони [77, с. 224].

Генріх II фактично запровадив монетизацію феодального обов'язку, що мало потрійні наслідки. По-перше, король зумів позбутися залежності від військової лояльності своїх баронів. Традиційна феодальна служба була обмежена у часі (зазвичай 40 днями) і часто супроводжувалася політичними вимогами. Завдяки отриманню "щитових грошей" Генріх II здобув можливість наймати професійних найманців, чия лояльність купувалася і вважалася більш надійною, ніж обов'язкова феодальна присяга. По-друге, барони втратили основний важіль впливу на королівську владу — контроль над військовою силою. Їхня центральна роль як базового джерела армії була зведена нанівець, перетворюючи їх із військових союзників на звичайних платників податків. По-третє, ця реформа забезпечила стабільний і передбачуваний потік доходів до королівської скарбниці [82, с. 155].

Військова реформа виявилася тісно пов'язаною з майбутніми змінами у сфері судочинства. Вони утворили своєрідні симбіотичні відносини: кошти,

отримані у вигляді "щитових грошей", спрямовувалися на розширення бюрократичного апарату, зокрема на фінансування діяльності мандрівних суддів. У відповідь королівські суди, стягуючи оплату за судові накази та різноманітні штрафи, перетворилися на потужне джерело додаткових надходжень до казни. Таким чином виник самопідсилюваний механізм централізації: фінансові ресурси підтримували систему правосуддя, а правосуддя, у свою чергу, забезпечувало додаткові доходи, зміцнюючи державну владу [54].

Судова реформа Генріха II була б неможливою без створення ефективного виконавчого апарату на місцях. Головну роль у цій системі виконували шерифи, які стали своєрідною "локальною виконавчою рукою" королівської влади. Хоча сам Генріх II не створив посаду шерифа, він суттєво розширив її функції та підпорядкував безпосередньо короні. Шерифи виконували широкий спектр завдань: займалися збором податків, включаючи "щитові гроші", переслідували правопорушників, очолювали суди графства та командували місцевим ополченням. Їх роль стала ключовою для забезпечення ефективного функціонування системи "загального права" [48].

Найважливішою реформою Генріха II стало перетворення суду присяжних, який раніше був привілеєм корони, на постійний інститут, доступний усім вільним підданам. Історик права Пол Бренд наголошує, що правління Генріха II давно заслужило репутацію епохи кардинальних змін в англійській правовій системі [45]. Для більшості дослідників це період, коли можна говорити про формування англійського загального права. До часу Генріха II журі — група людей, які давали клятву — застосовувалося лиш спорадично і здебільшого для адміністративних завдань короля, як перепис населення у 1086 році.

Генріх II суттєво реформував цей підхід. Він запровадив розслідування, яке проводила група з 12 місцевих жителів, як стандартну процедуру для вирішення як цивільних (зокрема земельних), так і кримінальних справ. Такий крок можна вважати своєрідною демократизацією доступу до королівського правосуддя в контексті середньовічного суспільства.

Варто розуміти, що присяжні XII століття значно відрізнялися від сучасних. Вони не виконували роль пасивних "суддів факту", які лише слухають докази, подані сторонами. Їхня функція більше нагадувала роль свідків. Присяжних залучали, оскільки вважалося, що вони вже обізнані з фактами справи завдяки проживанню в конкретній місцевості. Вони складали присягу, зобов'язуючись надати правдиву відповідь на запитання судді, спираючись на власні знання або інформацію, відому їхній громаді. Така модель була раціональною, хоча й доволі примітивною формою розслідування, яка виглядала значно привабливішою порівняно з архаїчними альтернативами [82].

Запровадження раціональної процедури суду присяжних стало неминучим джерелом конфлікту з панівними на той час методами доказування, такими як судовий поєдинок і "Божий суд" (ордалії). У справах про земельні суперечки Генріх II вирішив відмовитися від використання судового поєдинку як способу доказування. Натомість він дозволив відповідачам звертатися до королівського суду і покладатися на рішення журі [48].

З ордаліями — випробуваннями на кшталт розпеченого заліза, окропу чи холодної води — ситуація була складнішою. Генріх II не скасовував ці випробування прямо (це згодом зробить Церква у 1215 році). Проте він зробив їх процедурно нелогічними.

Ланцюжок подій, запроваджений Кларендонською асизою (1166), виглядає показово: "Обвинувальне журі" (журі звинувачення) з 12 місцевих чоловіків звинувачує людину у злочині (наприклад, у вбивстві чи розбої). Обвинувачений відправляється на "Божий суд" (ордалію), щоб довести свою невинність. Ключовий момент: Асиза постановляє, що навіть якщо обвинувачений успішно пройде ордалію (тобто "Бог" його виправдає), але при цьому він має погану репутацію (про що свідчить те ж саме журі), його все одно необхідно вигнати з королівства [77, с. 250].

Це показує повну втрату віри Генріха II в ордалії як надійний механізм правосуддя. Він розробив паралельну, раціональну систему (рішення громади в

особі журі) і надав їй фактичне право вето на "рішення Бога". Звинувачення журі стало фактичним судом. Генріх II підготував ґрунт для повного скасування ордалій, зробивши їх позбавленими логіки [71, с. 220].

Для того, щоб право було "загальним", воно мусило поширюватися не лише на всі території, але й на всіх людей в королівстві. Найбільшою перешкодою на цьому шляху була не феодала, а Церква — величезна за обсягом організація, яка діяла як "держава в державі". Вона мала власні суди, власне право і вимагала імунітету від світського правосуддя для всіх своїх кліриків (так званий "церковний привілей") [54, с. 241].

У 1164 році Генріх II спробував кодифікувати верховенство королівської влади над Церквою, видавши "Кларендонські конституції". Як і з іншими реформами, він стверджував, що не впроваджує нічого нового, а лише відновлює звичаї свого діда, Генріха I. Насправді, це була радикальна програма централізації [77, 258].

Проти Конституцій різко виступив колишній канцлер і друг короля, а тепер Архієпископ Кентерберійський, Томас Бекет. Він побачив у них загрозу незалежності Церкви, особливо у питанні "злочинних кліриків". Тривалий і запеклий конфлікт завершився трагедією 29 грудня 1170 року, коли четверо королівських лицарів, неправильно витлумачивши імпульсивний вигук розгніваного Генріха II, вбили Бекета прямо у Кентерберійському соборі.

У 1172 році Генріх II був змушений піти на примирення. Під час "Компромісу 1172 року" він був публічно звільнений папськими легатами від особистої вини за вбивство, але ціною значних поступок. Він погодився: дозволити вільні апеляції до Риму ; скасувати "звичаї", що обурювали Церкву (фактично, відмовитися від Кларендонських конституцій) ; та визнати, що світські суди не мають юрисдикції над кліриками, за винятком кількох конкретних злочинів, таких як державна зрада, розбій на великій дорозі та підпал.

Ключ до розуміння компромісу лежить у тому, що не було скасовано. У феодальному суспільстві влада — це земля. Церква була найбільшим

землевласником в Англії. Генріх II, пожертвувавши кримінальною юрисдикцією над особами кліриків (питання богословське та емоційне), зберіг за королівськими судами цивільну (земельну) юрисдикцію. Королівські суди, як і раніше, вирішували справи про право патронату та, що найважливіше, земельні спори за участю Церкви. Він закріпив, що "загальне право" поширюється на всю землю в королівстві, незалежно від того, хто нею володіє — барон чи єпископ. Це була тиха, але фундаментальна перемога [48, с. 200].

"Загальне право" не виникло як абстрактна теорія; воно було ретельно збудоване за допомогою конкретних адміністративних та правових інструментів. Якщо "загальне право" було тілом держави, то мандрівні судді були ногами, що розносили її по країні. Генріх II не винайшов цю систему, але він значно розширив її та систематизував. Це були королівські чиновники, які мали змішані адміністративні та судові повноваження і регулярно подорожували визначеними маршрутами [54, с. 249].

Вони були фізичним втіленням королівської влади. Вони приносили королівське правосуддя, яке раніше було доступне лише у Вестмінстері, до кожної громади, роблячи його справді "загальним". Їхня роль була подвійною. По-перше, правосуддя: вони слухали кримінальні та цивільні справи від імені короля. Важливо, що, застосовуючи єдині королівські стандарти та процедури (встановлені асизами), вони поступово витісняли безліч місцевих звичаїв. Саме через їхні рішення, які фіксувалися і ставали прецедентами, право почало ставати "загальним" (спільним) для всього королівства. По-друге, контроль: вони були також інструментом фіскального та адміністративного контролю. Вони розслідували права місцевих лордів, злочини проти короля та фінансові зловживання шерифів. Вони були інструментом, що приносив величезні доходи до скарбниці через штрафи та плату за правосуддя, через що простий народ часто сприймав їх як "інструменти гноблення" [77].

Ефективність цих процедур полягала у спрощенні питання. Вони не питали: "Кому по праву (праву власності) належить ця земля?" — це було складне питання, що вимагало вивчення старих грамот, свідчень і часто

призводило до судового поєдинку. Натомість вони питали: "Хто володів цією землею, і чи був він неправомірно вигнаний?" Це було просте фактичне питання, на яке 12 сусідів могли дати чітку відповідь.

Два найважливіших асиза: Наказ про нове заволодіння, створений після 1166 року, був позовом для особи, яку нещодавно та неправомірно позбавили її землі. Позивач купував наказ, королівський шериф збирав 12 місцевих жителів, які оглядали землю і під присягою відповідали судді на просте питання: "Чи був позивач у володінні, і чи відповідач його вигнав?". Наказ про спадщину, пов'язаний з Нортгемптонською асизою, був позовом для спадкоємця, який не міг вступити у володіння своєю землею, оскільки після смерті предка її захопив хтось інший [82].

Відрізок подій яскраво ілюструє революційність цього підходу. Проблема (до реформи): Могутній барон силою виганяє дрібного лицаря з його землі. За феодальним звичаєм, лицар має позиватися в суді цього ж барона (очевидний глухий кут) або викликати барона на судовий поєдинок (що, ймовірно, призведе до смерті). Рішення (після реформи): Лицар їде до королівської канцелярії, купує наказ про нове заволодіння. Королівський суддя і шериф прибувають на місце. 12 сусідів лицаря дають свідчення. Вони підтверджують факт вигнання. Королівський суддя негайно наказує повернути землю лицарю. Складне питання про абсолютне право власності барон може оскаржувати пізніше, у довгому та дорогому процесі; але володіння відновлено негайно [65].

Боротьба за юрисдикцію (з баронами чи з Церквою) була значною мірою боротьбою за прибутки від правосуддя. Генріх II перетворив правосуддя на прибуткову галузь державної діяльності. Королівське правосуддя було величезним благом для скарбниці, яка отримувала доходи від продажу наказів, судових зборів та величезних штрафів [65].

Генріх II фактично створив ринок правосуддя. Він пропонував "продукт" — швидке, раціональне та неупереджене правосуддя — який був значно кращим за пропозицію конкурентів (повільні феодальні суди, дорогі церковні

суди, небезпечні судові поєдинки). Піддані "голосували ногами", масово звертаючись до королівських судів.

Це, у свою чергу, породило сучасний державний апарат. Для функціонування цієї системи потрібна була складна бюрократія: Канцелярія для розробки, копіювання та видачі тисяч стандартизованих судових наказів ; Скарбниця для управління величезними доходами, що надходили від судів ; та Професійний клас юристів: Постійно діючі суди у Вестмінстері (Суд Загальних Позовів, Суд Королівської Лави) та корпус мандрівних суддів вимагали появи професійних адміністраторів та знавців права [77].

Історичний парадокс полягає в тому, що інструменти, створені Генріхом II для консолідації авторитарної королівської влади , зрештою, стали основою для обмеження цієї влади. Генріх II створює злагоджену, централізовану систему "загального права". Його син, король Іоанн, використовує цю ефективну систему деспотично для збагачення та придушення опозиції. У 1215 році барони, які вже звикли до цієї нової, раціональної системи права, повстають. Але у Великій Хартії Вольностей вони не вимагають повернення до феодалної анархії. Натомість вони вимагають, щоб сам король підкорявся цьому "загальному праву" [64].

Правління Ричарда I (1189–1199) являє собою апогей військової могутності Анжуйської "імперії". Ричард був видатним військовим стратегом та лідером , але не в самій державі. Він народився в Англії, але провів там мінімум часу протягом свого правління. Його пріоритети були абсолютно чіткими і лежали поза межами Англії: по-перше, успішне проведення Третього хрестового походу, і, по-друге, захист його континентальних володінь від зазіхань його головного суперника, Філіпа II Французького [73].

Щоб досягти своїх цілей, Ричарду потрібні були вагомі фінансові ресурси. Для їх отримання він використав та радикально розширив фіскальний апарат англійської держави. Ще до свого вступу на престол, як частина підготовки Генріха II до Третього хрестового походу, була запроваджена "Саладинова десятина" (1188) [56]. Це був революційний захід: податок у розмірі 10% на

доходи та рухоме майно, що стягувався з усього населення. Це був не традиційний феодалний збір, а фактично перший прямий податок на особисте майно в Англії. Він створив адміністративний механізм для загальнонаціональної оцінки та збору податків через місцеві парафії та урядовців. Після повернення з Хрестового походу Ричард був захоплений у полон імператором Священної Римської імперії Генріхом VI. Сума викупу була астрономічною: 150 000 марок сріблом. Ця сума, що еквівалентна 25 500 кг срібла, у два-три рази перевищувала річний дохід англійської корони і повністю спустошила королівську скарбницю[65].

Ричард I був успішним у своїх цілях: він здобув славу у Хрестовому поході та, зрештою, успішно захистив свої французькі володіння від Філіпа II, перш ніж загинути під час облоги в 1199 році. Однак ціна цього успіху була сплачена Англією [79].

Найголовніше, Іоанн успадкував усі ці зобов'язання, не маючи ані військового авторитету, ані престижу Ричарда. Він був змушений використовувати жорстокі фінансові інструменти Ричарда для фінансування воєн, які, на відміну від Ричарда, він був приречений програти.

Якщо правління Ричарда I продемонструвало, яких величезних зусиль коштувало утримання імперії, то правління Іоанна (1199–1216) продемонструвало, як швидко вона може розвалитися. Катастрофа була зумовлена поєднанням особистісних вад Іоанна, його феодалних прорахунків та військових поразок [42].

На відміну від Ричарда, який вів з Філіпом II відносно пряму військову боротьбу, Іоанн надав своєму супернику ідеальний юридичний привід для конфіскації своїх земель. У серпні 1200 року Іоанн одружився з Ізабеллою Ангулемською. Критичною проблемою було те, що 12-річна спадкоємиця вже була заручена з одним із найвпливовіших васалів Іоанна в Аквітанії, Гуго IX де Лузіньяном [83].

Коли Лузіньяни, чия наречена фактично викрали, звернувся зі скаргою до їхнього спільного сюзерена – короля Філіпа II, той отримав свій шанс. Філіп

викликав Іоанна (який був герцогом Аквітанії і, отже, його васалом) до свого феодалного суду в Париж. Іоанн зухвало проігнорував виклик. Це дозволило Філіпу II у 1202 році, діючи в рамках феодалного права, законно оголосити Іоанна "неслухняним васалом" і конфіскувати усі його французькі володіння. Поразка Іоанна почалася не на полі бою, а в залі феодалного суду [83].

Іоанн погіршив своє становище актом невинуватеної жорстокості. У 1202 році він здобув блискучу перемогу в битві при Міребі, де захопив у полон свого племінника і головного конкурента на престол, молодого Артура Бретонського. У квітні 1203 року 16-річний Артур зник із в'язниці в Руані.

Хоча точні обставини його смерті невідомі, швидко поширилися жахливі чутки. Найвідоміша з них, зафіксована в анналах абатства Маргам, стверджувала, що Іоанн, будучи п'яним, особисто вбив Артура власною рукою, прив'язав до його тіла важкий камінь і кинув у Сену. Цей акт, спрямований на усунення суперника, мав катастрофічні політичні наслідки. Він коштував Іоанну підтримки його бретонських союзників і посіяв жах серед нормандської аристократії, яка побачила у своєму герцогу не захисника, а тирана-вбивцю, здатного порушити будь-який закон.

Деморалізована та позбавлена лідерства, нормандська оборона почала сипатися. Кульмінацією стала облога Замку Гаяр (серпень 1203 – березень 1204). Ця фортеця була шедевром військової інженерії Ричарда I, побудованим на величезні гроші для захисту Руана і всього герцогства. Ричард хвалився, що міг би захистити її, "навіть якби стіни були з масла" [79].

Філіп II взяв фортецю у методичну облогу. Іоанн здійснив одну невдачу спробу деблокувати її, після чого у грудні 1203 року покинув Нормандію і втік до Англії, фактично кинувши напризволяще вірний гарнізон під командуванням Роджера де Лейсі. Падіння "непрístupної" фортеці у березні 1204 року стало нищівним військовим та психологічним ударом. Воно довело, що король не міг або не хотів захищати свої землі. До кінця 1204 року, після падіння Руана, Нормандія та Анжу – колиска династії – були повністю втрачені [42].

Іоанн провів наступне десятиліття в Англії, накопичуючи величезні кошти та плануючи грандіозну кампанію з повернення втраченого. Він зібрав велику коаліцію проти Філіпа II, що включала імператора Священної Римської імперії Оттона IV та графа Фландрії.

Кампанія 1214 року стала остаточною катастрофою. У той час як Іоанн вів нерішучі дії на півдні, армія Філіпа II зустріла головні сили коаліції у Фландрії. У битві при Бувіні 27 липня 1214 року Філіп здобув рішучу перемогу, розгромивши союзників Іоанна [44].

Втрата Нормандії у 1204 році була не просто геополітичною поразкою; вона спричинила глибоку соціальну трансформацію, яка змінила саму природу англійської еліти. Багато великих англо-нормандських баронських родин володіли значними маєтками по обидва боки Ла-Маншу. Їхня лояльність була розділена, а їхні економічні інтереси вимагали єдності Англії та Нормандії під одним правителем [64].

Події 1204 року поставили цю аристократію перед неможливим вибором. Філіп II, завоювавши Нормандію, вимагав від нормандських землевласників присяги на вірність йому. Іоанн, у свою чергу, погрожував конфіскувати англійські землі будь-кого, хто присягне Філіпу. Барони були змушені обирати одного сюзерена, тим самим втрачаючи свої володіння по інший бік каналу.

Для тих баронів, які обрали Англію (або просто не мали вибору, оскільки їхні основні володіння були там), наслідки були глибокими. Їхні економічні та політичні інтереси тепер були повністю зосереджені в Англії.

Це, можливо, один із найважливіших, хоч і ненавмисних, наслідків втрати Нормандії. Подія 1204 року, а не завоювання 1066 року, стала справжньою точкою відліку для формування англійської аристократії. Ізольовані на острові, вони поступово почали ідентифікувати себе не як космополітичну, франкомовну, крос-канальну еліту, а як барони Англії. Їхні інтереси більше не були пов'язані з династичними війнами на континенті, де вони тепер не мали земель, які б потребували захисту. Ця зміна свідомості була вирішальною. Їхня опозиція до Іоанна була викликана не просто королівською тиранією, а

обуренням через те, що їх змушували платити за іноземні війни, які їм більше не були потрібні [77].

Нічия біографія не ілюструє цю напругу краще, ніж біографія Вільяма Маршала, графа Пембрука, якого часто називали "найкращим лицарем, що будь-коли жив". Маршал був втіленням аристократа, який завдяки шлюбу та королівській прихильності володів величезними землями в Англії, Уельсі, Ірландії та Нормандії [64].

Після 1204 року Маршал, завдяки своєму величезному авторитету та повазі з обох боків, домогся унікального компромісу. Він склав омаж Філіпу II за свої нормандські землі (Лонгвіль та Орбек), щоб зберегти їх, водночас залишаючись вірним Іоанну як графу Пембруку.

Однак цей компроміс виявив нову реальність. Оскільки він став васалом Філіпа у Нормандії, Маршал категорично відмовився воювати за Іоанна у Франції після 1204 року, оскільки це зробило б його зрадником в очах французького короля. Проте, незважаючи на особисту неприязнь до Іоанна, Маршал залишився непохитно вірним йому під час Першої баронської війни в Англії. Коли бунтівні барони запросили французького принца Луї (сина Філіпа II) зайняти англійський престол у 1215 році, саме Маршал очолив королівську армію проти французів. Після смерті Іоанна у 1216 році Маршал став регентом для дев'ятирічного Генріха III [64].

Військова поразка 1204 року не змусила Іоанна змиритися; вона зробила його відчайдушним. Щоб зібрати кошти для кампанії реконквісти (яка завершилася поразкою при Бувіні), Іоанн використовував фіскальні інструменти, запроваджені Ричардом, з безпрецедентною жорстокістю та "інноваційною суворістю". Він підвищував податки (зокрема, щитові гроші) до небаченого рівня, вимагав їх без згоди баронів і використовував королівське правосуддя для визискування грошей.

Баронське повстання 1215 року було прямою та неминучою реакцією на цей фіскальний тиск, поєднаний з військовою поразкою. "Велика Хартія

Вольностей", яку барони змусили Іоанна підписати в Раннімеді, була, по суті, мирним договором, спрямованим на обмеження королівського свавілля [63].

Аналіз правління Ричарда I та Іоанна Безземельного виявляє глибокий парадокс у ролі династії Плантагенетів у формуванні англійської держави. Ролі обох монархів були взаємопов'язані та мали протилежні, але однаково важливі наслідки. Таким чином, втрата континентальних володінь (1204–1214) стала вирішальною та, можливо, найважливішою подією у ранньому формуванні англійської держави. Ця поразка стала необхідною умовою для перетворення Англії. Вона змусила монархію, яка до 1204 року була за своєю суттю та інтересами французькою, фізично та політично "повернутися" до Англії та "англізувати" аристократію, змусивши її політичні та економічні інтереси збігтися з інтересами королівства, а не транснаціональної династії. Політична та правова реакція на фінансові наслідки цієї імперської поразки безпосередньо призвела до "Великої хартії вольностей". Цей документ кодифікував фундаментальні принципи верховенства права, належного судового процесу та представницького правління, які визначатимуть унікальний шлях розвитку англійської держави.

Правління Едуарда I (1272–1307) займає центральне місце в наративі формування англійської держави. Він вступив на престол у віці 35 років, вже будучи загартованим ветераном воєн, відомим сучасникам як "найкращий спис у всьому світі". Проте, його спадщина виходить далеко за межі військової доблесті. Історична пам'ять зафіксувала його як монарха з подвійною природою: з одного боку, безжальний завойовник, "Молот Шотландців", а з іншого – великий реформатор, чиє правління відзначене надзвичайною адміністративною ефективністю та правовою реформою [71].

Законодавча діяльність Едуарда I була прямою відповіддю на хаос правління його батька. Вона мала на меті не створення нового права, а чітке визначення та закріплення існуючих прав і обов'язків – насамперед, королівських [77].

Повернувшись до Англії та коронувавшись у 1274 році, Едуард негайно розпочав масштабний перегляд стану королівства. Результатом став Статут Глостера (1278), який ініціював знамениту процедуру "За яким правом?". Суть процедури полягала в тому, що королівські судді, подорожуючи країною, вимагали від кожного барона та власника надати докази – зазвичай королівську грамоту – що підтверджували їхнє право здійснювати приватну юрисдикцію, збирати податки, утримувати ринки чи інші привілеї. Якщо барон не міг надати таку грамоту, його дозвіл конфісковувалася короною. Це був не просто юридичний аудит; це був впливовий політичний інструмент. Під час не ефективного правління Генріха III барони узурпували безліч королівських прав. Процедура "За яким правом?" була прямим штурмом цих феодалських привілеїв [54].

Два ключові статuti Едуарда I реорганізували основу феодалної влади – земельну власність. Другий Вестмінстерський Статут був масштабним кодексом, але його найвідоміший розділ – "Про умовні дарунки". Цей акт створив в англійському праві інститут майорату. До 1285 року, якщо земля дарувалася людині та спадкоємцям її тіла, суди тлумачили це як умовний дар. Як тільки у отримувача народжувався спадкоємець, умова вважалася виконаною, і він міг вільно продати землю, позбавивши спадщини своїх нащадків і порушивши право донора на повернення землі. Статут "Про умовні дарунки" змінив це. Він постановив, що воля донора має суворо дотримуватися, і отримувач не має права відчужувати землю, яка мусить передаватися лише прямим нащадкам. Якщо лінія вимидала, земля поверталася до донора або його спадкоємців. Цей статут задовольнив вимоги великих аристократичних родин, які прагнули захистити свої спадкові маєтки від роздроблення або втрати через недбалих чи марнотратних спадкоємців [71].

Лише через п'ять років Едуард видав, на перший погляд, абсолютно протилежний за духом статут. Третій Вестмінстерський Статут, названий за першими словами "Тому що покупці..." , стосувався не збереження землі, а її вільного відчуження. До 1290 року поширеною практикою була субінфеодація:

якщо васал, який тримав землю від лорда, хотів продати її покупцю, він часто не продавав її, а передавав покупцю як своєму власному васалу. Таким чином, барон який продавав ставав проміжним лордом, а лорд втрачав прямий контроль над землею та феодалськими повинностями. Статут "Тому що покупці" категорично заборонив субінфеодацію і натомість дозволив прямий продаж. Відтепер, якщо барон продавав землю покупцю, покупець ставав васалом не продавця барона, а головного лорда . Покупець також брав на себе всі феодалські зобов'язання, які раніше ніс барон перед лордом [54].

Статут "Про умовні дарунки" був консервативним актом, що стабілізував верхівку аристократії – опору трону. Статут "Тому що покупці" , який також підтримували великі барони, мав непередбачувані, але революційні довгострокові наслідки. Забороняючи створення нових ланок у феодалському ланцюгу, кожна операція з землею спрощувала феодалську піраміду. З часом це призвело до того, що дедалі більше дрібних та середніх землевласників ставали безпосередніми васалами короля , а не якогось проміжного лорда. Парадоксально, але статут, що мав на меті впорядкувати феодалізм, прискорив його кінець і заклав основи для форми володіння, близької до сучасної приватної власності. Це посилювало корону як верховного феодалського лорда [66].

Прийнятий на першому загальному парламенті Едуарда, який включав представників громад , Перший Вестмінстерський Статут (1275) був масштабною програмою відновлення порядку. Він не був кодексом у сучасному розумінні, а збіркою з 51 глави , що кодифікувала та реформувала широке коло питань. Статут торкався всього: від забезпечення вільних виборів без військового втручання чи погроз до регулювання судових зборів, обмеження зловживань королівських чиновників та реформи системи колективної відповідальності за борги. Цей акт був програмною заявою Едуарда: він мав намір правити через закон та відновити королівський авторитет після десятиліть хаосу [54].

Законодавство Едуарда I було лише однією стороною його проекту державотворення. Іншою, не менш важливою, була інституціоналізація Парламенту. Едуард I не розвивав Парламент з ідеологічних чи демократичних міркувань. Він робив це з суто прагматичної необхідності: йому потрібні були гроші. Його військові кампанії – у Франції (захист Гасконі), в Уельсі та в Шотландії – вимагали надзвичайно високих податків, які виходили за межі традиційних феодалських доходів короля [77].

Кульмінацією цієї політики став "Зразковий Парламент" 1295 року. Скликаний для фінансування воєн, його склад був безпрецедентно широким: він включав не лише традиційних учасників (баронів, графів, архієпископів та єпископів), але й представників нижчого духовенства, по два лицарі з кожного графства, по два міщанина з кожного містечка та по два громадянина з кожного міста [77].

Історик Вільям Стаббс назвав цей парламент "зразковим". У своїй праці "Конституційній історії Англії" Стаббс описав його як "зразкову асамблею... взірець для всіх майбутніх асамблей нації". Для Стаббса це був вирішальний момент, що знаменував "незпинний прогрес" інституту, "покликаного гарантувати права та виражати волю народу". Його трикомпонентний склад (монарх, лорди та громади) став, на думку Стаббса, моделлю для всіх майбутніх парламентів [77, с. 430].

Законотворчість Едуарда мала чіткі межі, що яскраво продемонструвала криза 1297 року. З 1294 року Англія вела війну на два фронти (проти Франції та Шотландії), що вимагало безпрецедентного фінансового тиску. Едуард вдавався до примусових позик, реквізиції вовни та встановлення податків без належної згоди. Барони відмовилися служити за кордоном, а країна опинилася на межі повстання. Це була майже повна втрата контролю, і Едуард втратив взаємну довіру, який він мав зі своїми підданими протягом перших двадцяти років. Щоб відновити довіру та отримати кошти, Едуард був змушений піти на принизливі поступки. Він публічно підтвердив Велику хартію вольностей і, що найважливіше, погодився на документ, який чітко закріпив виключне право

Парламенту на встановлення податків. Це був остаточний доказ того, що Едуард I був монархом, зв'язаним законом та фінансово залежним від згоди своїх підданих [62].

Військові кампанії Едуарда I були не просто актами агресії; вони були невід'ємною частиною його проекту з консолідації держави, перетворюючи географічний простір Британських островів на політично підконтрольну територію. Уельс став лабораторією для методів Едуарда. Після поразки та загибелі останнього незалежного принца Уельського, Ллівеліна ап Гріфіда, у 1282–1283 роках, Едуард не просто задовольнився феодальним підпорядкуванням. Він перейшов до повного адміністративного поглинання.

Прийнятий у замку Рудлан Статут Рудлан (1284) став "конституційною основою" для англійського правління в Уельсі, яка діяла до 1536 року. Статут офіційно анексував Уельс, приєднавши його до англійської корони. Це була адміністративна революція. Едуард ліквідував залишки королівства Гвінед і натомість розділив територію на нові, англійські за моделлю, графства (Англсі, Карнарвоншир, Меріонетшир, Флінтшир). Він імпортував усю англійську адміністративну систему: Юстиціар Північного Уельсу як намісник, Казначей у Карнарвоні для контролю фінансів, а також шерифи, коронери та бейліфи в кожному новому графстві для збору податків та здійснення правосуддя за англійським загальним правом. Це була повна заміна валлійської державності англійською [71].

Щоб закріпити це адміністративне завоювання, Едуард ініціював одну з найдорожчих і найамбітніших будівельних програм середньовіччя – так зване "Залізне кільце" замків. Під керівництвом найкращого військового інженера епохи, майстра Джеймса зі Святого Георгія, були зведені монументальні фортеці: Конві, Карнарвон, Гарлек та Бомаріс. Ці замки, які нині є об'єктами Світової спадщини ЮНЕСКО, були вершиною військової архітектури. Але їхня функція була не лише військовою. Вони були укріпленими адміністративними центрами, символами влади та базами для англійських чиновників та гарнізонів. Найважливіше те, що всі вони були портами. Вони

були спроектовані так, щоб їх можна було постачати морем, навіть якщо вся навколишня територія повстане. Це давало англійській владі, що домінувала на морі, вирішальну стратегічну перевагу і "бетонувало" завоювання Уельсу [71].

Якщо Уельс став прикладом успішної інкорпорації, то Шотландія продемонструвала межі імперських амбіцій Едуарда. Можливість для втручання з'явилася після раптової смерті шотландського короля Олександра III (1286) та його спадкоємиці, Маргарет, "Норвезької Діви" (1290). Шотландія опинилася у династичній кризі, відомій як "Велика Справа", з 13 претендентами на трон. Шотландські "Вартові" звернулися до Едуарда I, який мав репутацію досвідченого правника, з проханням виступити арбітром у цій суперечці. Едуард, побачивши унікальну можливість, погодився, але висунув умову: перш ніж він винесе рішення, усі претенденти та шотландська знать мали визнати його як Верховного Лорда Шотландії. Змушені обставинами, шотландці погодилися. У 1292 році Едуард виніс рішення на користь Джона Балліола, який мав найсильніші династичні претензії за принципом первородства [72].

Едуард негайно почав використовувати свій новий статус, поводячись із Шотландією не як з незалежним королівством, а як зі звичайним феодалним володінням. Він почав викликати короля Джона Балліола до англійських судів для відповіді у справах його підданих. У 1296 році, доведений до відчаю та під тиском шотландських баронів (які уклали союз із Францією), Балліол формально зрікся васальної присяги. Для Едуарда це був привід для війни. Він вторгся до Шотландії, жорстоко розграбував прикордонне місто Бервік, легко переміг шотландську армію і змусив Балліола зректися престолу. Едуард викрав шотландські королівські регалії та знаменитий "Камінь Долі", оголосивши Шотландію своєю власністю. Це поклало початок Першій війні за незалежність Шотландії [71].

Едуард недооцінив шотландський опір. У 1297 році повстання під проводом лідера Вільяма Воллеса завдало англійцям нищівної та принизливої

поразки в Битві біля Стерлінгського мосту. Англійська армія, самовпевнено намагаючись перетнути вузький міст, була заблокована і знищена шотландцями, зазнавши величезних втрат [73].

Едуард I особисто очолив наступну кампанію. У Битві під Фолкерком (1298) він продемонстрував свою тактичну гнучкість. Шотландці під проводом Воллеса вишикувалися у свої грізні щільні, нерухомі кола пікінерів, невразливі для атак кінноти. Замість того, щоб марно кидати свою важку кавалерію на списи, Едуард змінив тактику. Він вивів уперед своїх валлійських лучників, озброєних довгими луками. Луки, які згодом принесуть Англії перемоги при Кресі та Азенкурі, влаштували масований обстріл нерухомих шотландських формацій. Дош зі стріл знищив ці формування, створивши в них прогалини, в які Едуард негайно спрямував свою кінноту, здобувши вирішальну перемогу [71].

Однак, незважаючи на перемогу під Фолкерком і подальшу страту Воллеса, Едуард так і не зміг підкорити Шотландію. На відміну від Уельсу, Шотландія була сталим королівством з власними давніми інститутами та глибоким почуттям ідентичності. Спроба Едуарда керувати нею через феодалний механізм ("Велика Справа") провалилася, а його подальша брутальність лише посилила шотландський опір та гіркий антагонізм, який тривав століттями. Шотландія продемонструвала Едуарду та його наступникам, що існували межі для військово-адміністративного державотворення в епоху зародження національної свідомості [77].

Едуард I успадкував королівство, травмоване конституційним хаосом свого батька і обмежене правовими рамками, нав'язаними його діду. Його відповіддю на цей виклик була інституціоналізація. Він остаточно визначив ключові відносини: між короною та баронами, між землею та короною та між центром і завойованою периферією. Але його найвидатнішим інституційним досягненням, хоч і значною мірою ненавмисним, було перетворення Парламенту. Спонукуваний постійною потребою у фінансуванні своїх воєн, він перетворив Парламент з епізодичної аристократичної ради на регулярний,

репрезентативний орган, життєво необхідний для функціонування держави. Інституціоналізувавши принцип "що стосується всіх, має бути схвалено всіма" , він заклав механізм "послуга за послугу" – згоди на податки в обмін на розгляд скарг – який став серцевиною англійської конституційної монархії [78].

Едуард I завершив державотворчий проект, розпочатий Генріхом II. Якщо Генріх II створив загальне право як централізовану систему , то Едуард I закріпив його верховенство в камені статутів. Він створив остаточну форму середньовічної англійської держави: юридично уніфіковану, адміністративно централізовану та експансіоністську за своєю природою. Криза 1297 року довела, що король залишався підвладним верховенству права, закріпленому у Великій хартії вольностей , та фінансово залежним від інституту Парламенту, який він сам допоміг збудувати. Спадщиною Едуарда I стала не абсолютна монархія, а потужна, але конституційно збалансована держава – фундамент, на якому буде побудована вся подальша історія Англії.

2.2. Формування парламентської системи.

Велика хартія вольностей 1215 року, підписана Іоанном під тиском на лузі Раннімед , є існуючим документом і понині, що складається з 63 статей. Вона не була декларацією абстрактних прав людини у сучасному розумінні ; це був прагматичний, феодалний документ, покликаний вирішити конкретні фінансові та правові скарги баронів. Однак, кодифікуючи ці обмеження, барони (та їхній союзник, архієпископ Стефан Ленгтон) ненавмисно заклали фундаментальні принципи конституційного обмеження влади [68].

В основі конфлікту Іоанна з баронами лежали гроші. Тому не дивно, що найважливіші статті Хартії стосувалися обмеження королівської здатності стягувати податки. Стаття 12 була революційною. Вона проголошувала: "Жоден 'щитовий збір' або 'допомога' не можуть стягуватися в королівстві нашому, окрім як за загальною згодою королівства нашого". Це положення

було прямим ударом по практиці Іоанна левітувати податки без належних консультацій. Хартія визнавала лише три традиційні феодалські "допомоги", які король міг стягувати без згоди: для викупу своєї особи з полону, для посвячення в лицарі свого старшого сина та для видання заміж (один раз) своєї старшої дочки. Будь-яке інше загальне оподаткування відтепер вимагало процедури [46].

Стаття 14 детально описувала, як саме має бути отримана ця "загальна згода". Вона визначала склад політичної спільноти, чия згода була потрібна. Король зобов'язувався викликати індивідуальними листами архієпископів, єпископів, абатів, графів та "великих баронів". Інші, хто тримав землі безпосередньо від короля, мали бути викликані загальним повідомленням через шерифів. Разом, статті 12 і 14 заклали непорушний зв'язок між оподаткуванням та згодою. Хоча ці конкретні статті були згодом видалені з пізніших перевидань Хартії (ймовірно, через їхню радикальність), сам *принцип* "жодного оподаткування без згоди" закріпився. Саме цей принцип став рушійною силою розвитку Парламенту, оскільки королі були змушені скликати дедалі більш представницькі збори, щоб домовитися про податки. Таким чином, стаття 12 може вважатися юридичним зародком майбутнього Парламенту [46].

Якщо статті 12 і 14 захищали гроші баронів, то статті 39 і 40 захищали їхні життя та власність від свавілля королівської влади. Це найвідоміші статті Хартії, чие значення вийшло далеко за межі феодалного контексту XIII століття. Стаття 39 проголошувала: "Жодна вільна людина не буде заарештована, або ув'язнена, або позбавлена володіння, або оголошена поза законом, або вигнана, або будь-яким іншим чином знищена, і ми не підемо на неї і не пошлемо на неї, окрім як за законним судовим рішенням її рівних або за законом країни". Стаття 40 була короткою і потужною: "Нікому не будемо продавати, нікому не будемо відмовляти або зволікати у праві або справедливості" [63, с. 116].

У 1215 році ці положення мали дуже конкретне значення. Вони були прямою відповіддю на свавільні арешти Іоанна, конфіскацію ним власності без

суду та його практику "продажу правосуддя". "Суд рівних" означав, що барона мають судити інші барони, а не призначені королем чиновники. "Закон країни" посилався на встановлені феодальні процедури, а не на волю короля. Однак універсальність формулювання дозволила цим статтям пережити століття. У XVII столітті видатний англійський юрист Едвард Коук у своїй боротьбі проти королів з династії Стюартів переосмислив ці середньовічні положення. Коук стверджував, що термін "за законом країни" є синонімом "належної правової процедури" — фундаментального захисту від свавільного ув'язнення без пред'явлення звинувачень. Більше того, Коук стверджував, що стаття 39 є правовою основою для судового наказу, який вимагає від держави надати ув'язненого суду і пояснити причину його затримання. Ці інтерпретації, хоч і були історично дещо відірвані від початкового наміру 1215 року, перетворили феодальні гарантії Хартії на універсальні принципи прав людини, які лягли в основу П'ятої поправки до Конституції США та сучасної концепції верховенства права [54, с. 434].

Барони, які мали справу з Іоанном, розуміли, що він не та людина, яка буде дотримуватися обіцянок, даних під примусом. Вони потребували механізму примусу — статті, яка б мала вплив. Цим механізмом стала стаття 61, так звана "стаття безпеки". Ця стаття була найбільш радикальним положенням у всьому документі. Вона створювала комітет з 25 баронів, обраних з повстанців, які мали служити для дотримання Хартії.

Велика хартія вольностей 1215 року була не ефективна. Як мирний договір, вона провалилася майже миттєво, проіснувавши менше трьох місяців. Однак смерть Хартії 1215 року як ультиматуму стала початком її життя як фундаментального закону. Ця трансформація сталася не завдяки її початковому успіху, а завдяки її прагматичній адаптації внаслідок громадянської війни та смерті її головного антагоніста. Обидві сторони, король Іоанн і повсталі барони, не очікували, що Хартія вирішить конфлікт, і готувалися до продовження війни. Іоанн негайно зробив хід, звернувшись до свого нового сюзерена — Папи Іннокентія III. Захищаючи права свого васала і вважаючи, що

Хартія була нав'язана королю силою та принижувала королівську гідність, Папа видав буллу, яка анулювала Хартію [63].

Смерть Іоанна усунула головний об'єкт ненависті баронів. Тепер лоялісти мали на своєму боці неповнолітнього короля, а повстанці підтримували дорослого французького принца. Регентський уряд молодого Генріха III, очолюваний Вільямом Маршалом, потребував способу перетягнути поміркованих баронів на свій бік і покласти край війні. Їхнім найпотужнішим інструментом стала сама Велика хартія вольностей. Майже негайно після смерті Іоанна, у листопаді 1216 року, регентський уряд перевидав Хартію від імені Генріха III. Це був майстерний політичний хід, спрямований для здобуття політичної підтримки. Однак це була не та сама Хартія. З неї були вилючені деякі з її найбільш радикальних положень. Найважливіше — з неї зникла горезвісна стаття 61 [77].

Стверджуючи, що суверен підпорядковується верховенству права, Хартія заклала концептуальну основу для всього майбутнього англо-американського права. Хоча Іоанн негайно відмовився від неї, а її початкові автори були феодалами, стурбованими власними правами на спадщину, сам факт того, що король був змушений поставити свою печатку на документ, який обмежує його власні повноваження, став незворотним поворотним моментом в історії державного управління.

Хоча Велика хартія вольностей спочатку була феодальним документом, її принципи, виражені універсальною мовою, виявилися напорчуд гнучкими. Як зазначав історик Джордж Тревельян, "Кілька положень Великої хартії вольностей виражають дух індивідуальної свободи, як його з того часу розуміють в Англії" [79, с. 503]. Цю думку поділяв і суддя Лорд Деннінг, описуючи Хартію як документ, що "втїлив в слова дух індивідуальної свободи, який з того часу впливає на наш народ" і назвав її "найвеличнішим конституційним документом усіх часів — фундаментом свободи особистості проти свавільної влади деспота" [55, с. 47].

Держава, яку збудували Плантагенети, вимагала обмежень. Велика хартія вольностей стала цим обмеженням. Парадокс династії Плантагенетів полягає в тому, що, намагаючись зберегти свою владу шляхом створення ефективної правової та адміністративної машини, Генріх II ненавмисно заклав правові основи для її остаточного обмеження. Велика хартія вольностей – це не заперечення державного будівництва Плантагенетів, а його наслідок.

Довге 56-річне правління Генріха Третього характеризувалося не стільки тиранією, скільки хронічною некомпетентністю, політичною глухотою та фінансовою безвідповідальністю.[72, с. 56] На відміну від свого батька Іоанна, Генріх Третій не був злим тираном, але його правління створило ідеальний шторм, що призвів до Другої Баронської війни. Однією з головних скарг баронів була "залежність [короля] від іноземних радників". Цей протест не був простою ксенофобією. Відповідно до феодалних уявлень, барони королівства були радниками короля. Замінюючи їх своїми родичами та фаворитами з Франції, Генріх Третій не лише роздавав їм посади та доходи, але й порушував неписаний політичний кодекс, відсторонюючи англійську знать від управління [79].

Головним каталізатором кризи стали фінанси. Королівська скарбниця була виснажена через низку амбітних, але катастрофічно провальних авантур. Генріх Третій, бажаючи відновити престиж та повернути втрачені Плантагенетами території, розпочав серію військових експедицій до Франції, але його перша кампанія була повним провалом, і він ледь уникнув полону. У 1250 році він отримав дозвіл на збір спеціального папського податку нібито для фінансування хрестового походу, однак не виконав обіцянку і використав зібрані гроші для фінансування експедиції в Гасконь. Апогеєм фінансового безглуздя стала спроба завоювати корону Сицилії для свого молодшого сина Едмунда. Ця авантюра провалилася, призвела до величезних боргів перед Папою і збіглася з військовими невдачами в Уельсі. Генріх Третій не виявився королем-воїном, що у XIII столітті було нищівним вироком [49].

До 1258 року склалася небезпечна ситуація, Генріх Третій вимагав від королівства максимальних фінансових пожертв для оплати своїх провалів, пропонуючи натомість мінімальну політичну участь та мінімальну управлінську компетентність. Барони, зіткнувшись із постійними вимогами грошей на тлі військових поразок, голоду та загального невдоволення, були злі. Вони дійшли висновку, що Велика Хартія Вольностей, яка лише обмежувала свавілля, є недостатньою. Назріла потреба у новому, радикальному інструменті, який би дозволив контролювати виконавчу владу короля [49].

У 1258 році криза досягла точки кипіння. У відповідь на черговий запит Генріха Третього про фінансування для сицилійської авантюри, група баронів на чолі з Симоном де Монфором прибула до парламенту в Оксфорді озброєною. Це зібрання, відоме як "Скажений парламент", змусило короля капітулювати. Результатом цього протистояння стали "Оксфордські Провізії" — документ, який вважається першою письмовою конституцією Англії. Це була не просто реформа, а справжня конституційна революція [77].

Провізії мали на меті не просто обмежити короля, а взяти його під контроль. Влада фактично передавалася "Раді П'ятнадцяти", яку обирала комісія з 24 баронів. Ця олігархічна Рада, а не король, отримувала право призначати та контролювати вищих посадових осіб. Крім того, Провізії вимагали, щоб Парламент збирався тричі на рік у визначені дати. Це був фундаментальний зсув: Парламент перетворювався з події, що скликається з волі короля, на регулярний інститут, що контролює короля [79].

Майже одразу рух реформаторів почав небезпечно формуватися. "Оксфордські Провізії" були перемогою великих баронів. Однак третя сила — дрібне лицарство та міщани — швидко усвідомили, що свавілля баронів може бути не менш небезпечним, ніж свавілля короля. Внаслідок тиску цієї нової опозиції у 1259 році були прийняті "Вестмінстерські Провізії". Ці провізії мали виразний антифеодальний характер, оскільки вони захищали дрібних

землевласників та верхівку вільних селян не лише від адміністрації короля, але й від свавілля великих феодалів [49].

Більшість великих баронів, налякані цим антифеодальним поворотом, почали шукати компромісу з королем. Симон де Монфор, натомість, побачив у цьому розколі нову можливість. Втрачаючи підтримку серед власного стану, він зробив стратегічну ставку на союз із дрібним лицарством та містами. Саме цей тактичний хід призвів до відкритої громадянської війни [46].

Отримавши папську буллу, що звільняла його від присяги "Оксфордським Провізіям", Генріх Третій розпочав війну проти баронів. Це поклало початок Другій Баронській війні. Спочатку успіх був на боці реформаторів. У 1264 році в битві при Льюїсі Симон де Монфор здобув рішучу перемогу, взявши у полон короля Генріха Третього та його сина, принца Едуарда. Де Монфор став фактичним правителем Англії. Проте його влада була вкрай хиткою, з юридичної точки зору він був зрадником, а його підтримка серед баронів танула. Де Монфору терміново була потрібна нова, ширша база легітимності для свого режиму [63].

Саме в цьому контексті політичної ізоляції де Монфор у грудні 1264 року скликав парламент, який увійшов в історію. Це зібрання, що відбулося у Вестмінстері у 1265 році, мало безпрецедентний склад. Окрім магнатів та єпископів, де Монфор викликав по два лицарі від кожного графства та по два містянина від кожного великого міста. У цьому й полягала його революційна інновація. Хоча лицарів і скликали раніше, це був перший випадок в історії Англії, коли представники міст були покликані на збори разом із лицарями та баронами для обговорення загальнонаціональних справ, а не лише фіскальних питань. Цей крок став предметом тривалих дебатів серед істориків. Генрі Холлам, аналізуючи "Конституційну історію Англії", зазначав, що хоча походження представництва громад було складним питанням, саме Симон де Монфор вперше скликав представників від міст [62].

Де Монфор не був демократом у сучасному розумінні. Він був прагматичним політиком, якому потрібно було більше підтримки. Втративши

підтримку баронів, він звернувся до тієї самої третьої сили — лицарів та містян. Він намагався легітимізувати свій режим, створивши збори, наповнені його прихильниками, щоб отримати схвалення на звільнення принца Едуарда на своїх умовах. Хоча парламент 1265 року був тактичним маневром, він створив прецедент, який сформував основу для більш репрезентативної демократії. Саме цей склад — лицарі графств та містяни, зібрані разом, — став найранішим попередником і прямою моделлю майбутньої Палати Громад [62].

Де Монфор не зміг втримати свій режим. Принцу Едуарду вдалося втекти з полону. Продемонструвавши військову майстерність, якої так бракувало його батькові, Едуард зібрав 10-тисячну армію роялістів і 4 серпня 1265 року перехопив вдвічі меншу армію де Монфора біля Івшема. Битва перетворилася на бійню там і Де Монфор загинув. Те, що сталося далі, було свідомим актом політичного терору. Мертве тіло графа було жорстоко понівечене: його обезголовили, кастрували, а кінцівки відрубали. Голову в такому вигляді відправили як трофей дружині барона Роджера Мортімера, а частини тіла розіслали ворогам короля по всьому королівству як жахливе попередження. Роялісти перемогли, і здавалося, що конституційний експеримент завершився [72].

Після нищівної поразки повстанців при Івшемі та жорстокої розправи над їхнім лідером, очікувалася хвиля репресій. Проте сталося протилежне, що продемонструвало політичну мудрість переможців, насамперед принца Едуарда. Розуміючи, що примирення неможливе без вирішення причин конфлікту, королівська влада пішла на новий крок. У 1266 році був прийнятий "Кенілвортський вирок", а в листопаді 1267 року Генріх Третій, в присутності принца Едуарда та папського легата, скликав парламент у Мальборо [65].

Результатом цього парламенту став "Статут Мальборо" — документ, прийнятий з метою остаточного умиротворення країни та реформації законів для відновлення миру та спокою. Цей статут, прийнятий королем-переможцем,

став актом блискучої політичної гнучкості. Замість того, щоб скасувати всі реформи, корона включила ключові з них у власне законодавство. Статут знову підтвердив чинність Великої Хартії Вольностей та інкорпорував у королівське право значну частину поміркованих вимог, раніше викладених в "Оксфордських" та "Вестмінстерських Провізіях" [65].

Статут безпосередньо звертався до скарг дрібних землевласників та лицарства. Зокрема, його глави регулювали феодалні зловживання. Вони забороняли феодалам чинити самосуд і вимагали, щоб усі, включаючи баронів, шукали справедливості в королівському суді, а не брали закон у свої руки. Принц Едуард та його радники фізично знищили радикального лідера, але водночас задовольнили легітимні скарги поміркованої опозиції. Вони довели, що корона, а не барони-олігархи, є кращим гарантом права та справедливості. Корона фактично вкрала реформаторську програму, зробивши її своєю. Саме ця дія, а не чиста репресія, забезпечив стабільність. "Статут Мальборо" став фундаментом відновленої монархії і є найстарішою частиною статутного права Великобританії, яка ще не була замінена [73].

Принц Едуард, який брав участь у кожному етапі кризи, став королем Едуардом Першим у 1272 році. Він був королем-воїном, який вів постійні війни, але водночас — прагматичним юристом, який засвоїв уроки свого батька. Його проблема була тією ж, що й у Генріха Третього: війни коштують дорого, і він постійно потребував грошей. Питання полягало в тому, як отримати необхідні кошти, не повторивши фінансову катастрофу та політичний вибух 1258 року [73].

Прагматизм Плантагенетів завершив процес. Едуард Перший, який пережив цю кризу, зрозумів, що для управління складною, централізованою державою особистої волі монарха недостатньо. Потрібен інституційний механізм для отримання згоди. Едуард асимілював радикальну інновацію опозиції (Парламент 1265 року) і перетворив її з інструменту повстання на ефективний механізм королівського управління та фінансового збору, закріпивши це "Підтвердженням Хартій".

Друга Баронська війна та зародження Парламенту не були відхиленням від курсу Плантагенетів на централізацію. Вони були наступним логічним етапом цього процесу. Централізована держава, досягнувши точки фінансової та політичної кризи, вимагала переходу від правління особистою волею до правління через інституціоналізовану згоду. Спадщина кризи 1258–1267 років, закріплена у "Статуті Мальборо" та інституціоналізована Едуардом Першим, і стала цим механізмом.

РОЗДІЛ III. СТАНОВЛЕННЯ ТА КОНСОЛІДАЦІЯ ВЛАДИ (XII-XIII СТ.)

3.1. Суспільно-політичний розвиток Англії у XIV- поч.XV ст.

До початку правління Едуарда III (1327–1377) Англія вже мала сильну організаційну базу: королівське правосуддя, централізований контроль над землеволодінням та механізм отримання згоди на оподаткування. Саме в цьому контексті Столітня війна виступила не просто як династичний конфлікт, а як потужний прискорювач. Серед істориків стало загальноприйнятим спостереженням, що цей конфлікт був найважливішим каталізатором національних почуттів того періоду. Війна випробувала цю державну машину на міцність і, в процесі, перетворила організаційну державність на більш нечітку, але стійку національну самосвідомість [72].

Столітня війна, розпочата Едуардом III, стала визначальним чинником його правління та вирішальним моментом у формуванні англійської самосвідомості. Вимоги Едуарда на французький трон, що були однією з головних цілей війни, перетворили династичну суперечку на національне завдання. Ця сутичка вимагала безпрецедентного збору ресурсів – грошових, військових та духовних.

На полях битв у Франції формувалася нова, виразно англійська військова самосвідомість. На протигагу французькій панській важкій кінноті, англійський спосіб ведення бою спирався на масове використання англійського довгого лука, зброї, що стала ознакою англійської військової звитяги. Низка приголомшливих перемог, зокрема при Кресі (1346) та Кале, а також у битві при Пуатьє (1356), мала величезне моральне значення. У битві при Пуатьє англійські війська не лише розгромили значно більшу французьку армію, але й захопили в полон самого французького короля Іоанна II. Ця подія завдала нищівного удару по авторитету французької королівської влади та спричинила внутрішньополітичний безлад у Франції, водночас піднявши англійський бойовий дух на небачену висоту. Едуард III майстерно використав цей новий військовий авторитет для консолідації влади. Близько 1348 року, після

повернення з переможних кампаній, він заснував “Благородніший орден Підв'язки”. Це був не просто лицарський гурток; це був видатний політичний засіб. Метою ордену було з'єднати деяке число гідних осіб для здійснення добрих справ і поживавлення військового духу. Історик К.Б. Макфарлейн зазначав, що “військові та внутрішні успіхи Едуарда III... можна значною мірою пояснити його здатністю вести за собою своїх вельмож і змушувати їх працювати в інтересах корони” [66, с. 160]. На справі це дозволило королю згуртувати навколо себе найвидатніших лицарів країни, перетворивши їхню панську службу з обов'язку на знак найвищої відзнаки. Знаковість ордену, включно з його гаслом та синім одягом, був тонким, але чітким просуванням вимог Едуарда на французький трон. Орден став оформленням втіленням нової англійської лицарської самосвідомості, загартованої у війні з Францією [66].

Ведення затяжної війни на материку вимагало величезних грошових витрат. Ця постійна потреба у грошах поставила Едуарда III у пряму залежність від парламенту, який, за традицією, встановленою ще за Едуарда I, мав затверджувати нові податки. Ця грошова залежність стала головним важелем, що прискорив розвиток парламенту з дорадчого органу на потужний політичний орган. Саме під час правління Едуарда III відбувалися ключові зміни у парламентській системі. У 1343 році парламент остаточно розділився на Верхню палату (Палату вельмож), що складалася з вищої аристократії та духовенства, та Нижню палату (Палату громад), яка представляла лицарів графств та міщан. Ця будова дозволила Палаті громад сформувати власну спільну самосвідомість та виступати як єдиний представник «громад» королівства [67].

Найяскравіше нова політична свідомість парламенту проявилася наприкінці правління Едуарда III, у період скрути. Війна у Франції, що відновилася в 1369 році, йшла погано, призводячи до втрати територій. Сам король ставав недієздатним і, після смерті королеви Філіппи, потрапив під вплив своєї коханки Еліс Перрерс. Управління державою опинилося в руках непопулярного придворного угруповання на чолі з Джоном Гонтом, а

хабарництво процвітало, зокрема звинувачення висувалися проти, володаря Латімера. У 1376 році, на тлі накопиченого народного обурення, зібрався так званий “Добрий парламент”. Це та інші зібрання того часу були настільки драматичними, що, як зазначають історики, своїми яскравими назвами вони завдячують тогочасним літописцям, а не пізнішим дослідникам. Це засідання стало знаковим. Вперше Палата громад під керівництвом свого голови (Пітера де ла Мара) взяла на себе роль обвинувача перед Палатою вельмож, яка виступила як суд. Вони вимагали усунення корумпованих міністрів, у результаті лорд Латімер, Еліс Перрерс та інші посадовці були усунені зі своїх посад та засуджені. Латімера ув’язнили та оштрафували, а Еліс Перрерс вигнали з двору. Це були перші в історії визнані випадки застосування процедури звинувачення. Хоча в короткостроковій перспективі наслідки “Доброго парламенту” були скасовані, прецедент був створений. Палата громад, як представник нації, довела свою здатність притягати до відповідальності найвищих посадових осіб королівства. Це стало основним кроком у формуванні англійської політичної самосвідомості, заснованої на верховенстві права та підзвітності влади [67].

Одночасно з військовими та політичними змінами, XIV століття стало свідком глибоких соціальних та культурних зсувів, які сприяли формуванню особливої англійської самосвідомості. Як писав історик Дж. М. Тревельян, “Без соціальної історії, економічна історія є безплідною, а політична історія – незрозумілою” [79, 514]. “Чорна смерть”, що спустошувала Англію, спричинила гостру нестачу робочої сили та докорінно змінила соціально-економічний устрій. У відповідь на це уряд Едуарда III (король та парламент) спробував втрутитися в господарство на безпрецедентному, загальнонаціональному рівні. «Статут про робітників» 1351 року був спробою законодавчо зафіксувати заробітну плату на рівні, що існував до моровиці, та заборонити робітникам вимагати більшої оплати. Хоча ця спроба примусового управління ринком праці зрештою провалилася, вона продемонструвала нову роль централізованої

держави, яка намагалася керувати соціальними процесами в усьому королівстві [62].

Найбільш значущим показником формування національної самосвідомості стала зміна мови. Протягом століть після норманського завоювання мовою двору, управління та судів була англійсько-норманська французька. Однак Столітня війна зробила французьку мовою ворога. Антифранцузькі настрої сприяли швидкому піднесенню становища англійської мови. Цей процес отримав службове визнання у 1362 році з прийняттям “Статуту про мову”. Цей акт, виданий Едуардом III, постановляв, що всі судові справи мають вестися англійською мовою. Причина була практичною: прості люди не розуміли французької мови, яку використовували судді та правники, і це призводило до плутанини в судах. Хоча письмові судові протоколи продовжували вестися латиною, перехід усного судочинства на англійську мову став потужним знаковим кроком, що визнавав англійську як мову права та держави [79].

У той самий час, коли держава легітимізувала англійську мову в судах, вона знайшла свого національного письменника Джеффри Чосера (1340–1400) який є втіленням цієї нової епохи. Чосер був не просто поетом, він був продуктом державного устрою Едуарда III: він служив слугою при дворі сина короля, воював у Франції, працював наглядачем митниці в Лондонському порту та був членом Палати громад від графства Кент. Чосер, якого часто називають “батьком англійського віршування” та “батьком англійської мови”, зробив свідомий вибір писати свої головні твори, зокрема “Кентерберійські оповідання”, саме англійською мовою. Він поєднав середньовічні зразки з новою правдивістю та людинолюбним впливом італійського Відродження, довівши, що англійська мова здатна виражати найскладніші ідеї та почуття. Роль Чосера у формуванні літературної мови була основною. Таким чином, у 1360-х роках відбулося сходження: держава політично затвердила англійську мову, а культура знайшла в особі Чосера свого найвидатнішого майстра [62].

Правління Едуарда III (1327–1377) стало поворотним часом в історії формування англійської держави, виступивши мостом між інституційною державністю, збудованою його предками з династії Плантагенетів, та новим взірцем національної самосвідомості. Королі-попередники, зокрема Генріх II та Едуард I, створили потужний державний механізм: єдину судову систему, централізований контроль над землеволодінням та представницький орган для легітимації оподаткування (Парламент).

Едуард III успадкував цей механізм і спрямував його на досягнення амбітної мети – завоювання французької корони. Столітня війна, розпочата ним, стала горном, у якому виплавилися нові форми англійської свідомості. Військова самосвідомість: перемоги, здобуті завдяки новим способам бою та закріплені в духовних органах створили відчуття спільної військової доблесті та переваги над ворогом. Політична самосвідомість: постійна потреба у фінансуванні війни посилила Парламент, який еволюціонував у двопалатну будову і, в особі Палати громад, розробив механізм звинувачення для притягнення королівських міністрів до відповідальності. Це свідчило про народження політичної нації, здатної обмежувати виконавчу владу. Культурна та мовна самосвідомість: конфлікт із Францією прискорив відмову від французької мови. Цей процес був закріплений згори через “Статут про мову” 1362 року і знизу – через розквіт народної літератури, вінцем якої стала творчість Джеффрі Чосера.

Річард II, який успадкував трон у 10-річному віці, досягнувши повноліття, зіткнувся з впливовою групою магнатів, відомих як Лорди-апелянти. Ця група, очолювана його дядьком Томасом Вудстоком (герцогом Глостером) та графами Арунделом і Уоріком, була обурена впливом королівських фаворитів, таких як Роберт де Вер [74].

Конфлікт досяг апогею у 1387-1388 роках. Лорди-апелянти не просто підняли повстання. Вони перемогли королівські сили в битві при Редкот-Брідж у грудні 1387 року. Потім, замість того, щоб просто вбити фаворитів, вони змусили Річарда скликати Парламент у лютому 1388 року [74].

Цей парламент став прямою демонстрацією інституційної спадщини Плантагенетів. Лорди-апелянти використали процедуру імпічменту, відпрацьовану в 1376 році, щоб законно засудити та стратити або вислати найближчих радників та фаворитів Річарда II, таких як Ніколас Брембр та головний суддя Роберт Тресіліан. Це був перший акт, де інститути Плантагенетів (Парламент, імпічмент) були використані для насильницького, але юридично оформленого обмеження короля Плантагенетів [77].

Річард II був змушений підкоритися, але він ніколи не пробачив цього приниження. Ще в 1818 році історик Генрі Галлам зазначав, що період правління Річарда II – це "найцікавіша сторінка нашої... ранньої історії, і вона написана найбільш недосконало" [61, 361]. Наступні дев'ять років після "Нещадного парламенту" він провів, відновлюючи свою владу і, що більш важливо, формулюючи радикально нову ідеологію королівської влади, яка була абсолютно несумісною з англійською традицією, що склалася.

Річард відкидав модель короля-воїна (як Едуард III) та модель конституційного монарха, що співпрацює з Парламентом. Натомість, під впливом римського права та ідей про божественне походження влади, він прагнув до абсолютної монархії. Його переконання, зафіксоване у статтях про скинення, це було прямим викликом усьому інституційному доробку, започаткованому Генріхом II. Це була відмова від Загального права на користь особистої волі суверена [54].

Найджел Сол, один з провідних біографів короля, стверджує, що Річард був "дуже наполегливим і рішучим правителем, однією з ключових цілей якого було звеличення та гідність корони" [74, с. 56]. На думку Сола, його поразка сталася не через божевілля (як вважали раніше), а через тактичні помилки та суперечності в його "голові". Хоча він просував образ "далекого, всемогутнього монарха", його правління на практиці породило лише незахищеність і страх у його підданих [74].

У 1397 році Річард вирішив, що готовий до помсти. Він здійснив королівський переворот, наказавши заарештувати трьох головних Лордів-

апелянтів 1388 року: Глостера, Арундела та Уоріка. Глостер був убитий ув'язнений (імовірно, за наказом короля), Арундел — страчений, а Уорік — висланий.

Дослідник Кріс Гівен-Вілсон описує, так "правління Річарда тепер скотилося до тиранії" [52, с. 34]. Король виправдовував свою помсту над апелянтами, заявляючи, що їхня попередня непокора вимагала мстивої суворості для знищення та руїни їхніх осіб. Цей період ознаменувався створенням особистої свити з 300 чеширських чоловіків, що слугували його охоронцями та силовиками.

Але кульмінацією його контрреволюції проти інститутів Плантагенетів став Парламент, скликаний у Шрусбері в січні 1398 року. Цей парламент, що діяв під тиском короля, скасував усі акти "Нещадного парламенту" 1388 року. Він змусив Парламент делегувати всю свою владу невеликому комітету з вісімнадцяти осіб (дванадцяти лордів і шести представників громад), які були відібрані з числа його найближчих друзів та прихильників. Це був інституційний державний переворот. Річард II використав Парламент, щоб легально знищити Парламент як функціонуючий інститут. Делегувавши повноваження цьому комітету, він зробив себе, як зазначають джерела, "абсолютним правителем, не пов'язаним необхідністю знову збирати Парламент". Цим актом він знищив спадщину Едуарда I та Едуарда III і продемонстрував усій політичній спільноті, що їхня роль у державі, яку вони будували століттями, скасована [74].

Відчуваючи себе абсолютним правителем, захищеним рішеннями комітету Шрусбері, Річард II зробив свій наступний крок. У лютому 1399 року помер його дядько, Джон Гонт. Спадкоємець Гонта, Генріх Болінгброк (герцог Герефорд), перебував у вигнанні за вироком Річарда. Річард II скасував дозвіл на спадкування, який він раніше надав Болінгброку, подовжив його вигнання довічно і конфіскував усю величезну спадщину Ланкастерів. Цей акт був не просто особистою помстою. Це був прямий напад на фундаментальний принцип приватної власності та право спадкування — самі основи Загального

права, які Генріх II встановив для захисту спадкоємців. Цим кроком Річард довів кожному лорду та землевласнику в Англії, що їхня власність, їхні титули та спадщина їхніх дітей також не є безпечними і залежать виключно від примхи короля. Він порушив базовий суспільний договір, що лежав в основі держави Плантагенетів. У травні 1399 року Річард II, почуваячись у безпеці, відплив з військовою експедицією до Ірландії. У червні 1399 року Генріх Болінгброк висадився в Англії [52].

Він прибув не як узурпатор, що претендує на трон, а як позивач, який, згідно з Загальним правом, прагне законно повернути свою спадщину (герцогство Ланкастерське). Ця правова позиція знайшла миттєвий відгук. Магнати Півночі, обурені тиранією Річарда та налякані його нападом на право власності, масово перейшли на бік Болінгброка. Королівська адміністрація, позбавлена інституційної легітимності після перевороту в Шрусбері, розвалилася. Коли Річард повернувся з Ірландії, він виявив, що його покинули практично всі [61].

Генріх Болінгброк, захопивши Річарда II у полон, опинився перед тією ж проблемою, що й Лорди-апелянти у 1388 році, але в набагато більшому масштабі. Він розумів, що проста силова узурпація та вбивство короля зроблять його таким самим тираном, як Річард, і закладуть основу для майбутніх повстань тому йому була потрібна інституційна легітимність [75].

Спочатку Річарда змусили добровільно зректися престолу 29 вересня 1399 року, причому, згідно з офіційним протоколом, він визнав свою недостойність. Через певний час Генріх скликав "асамблею лордів і громад" (Парламент) у Вестмінстер-Холлі 30 вересня. А потім, під час цієї асамблеї було публічно зачитано тридцять три статті про скинення. Це був юридичний обвинувальний акт проти Річарда II. Він звинувачувався у порушенні своєї коронаційної присяги, у порушенні Загального права (зокрема, у справі Болінгброка), у заяві, що "закони в його вустах", та у знищенні Парламенту через комітет Шрусбері [52].

Політична нестабільність та скинення Річарда II були не просто результатом його складної особистості, хоча вона, відіграла свою роль. Ця криза стала кульмінацією 250-річного інституційного розвитку. Річарда II скинули не тому, що він був слабким, а тому, що він був тираном, який намагався скасувати інституційну спадщину Плантагенетів — спадщину, яка вже стала сильнішою за саму монархію. Він був повалений тими самими інструментами, які його предки розробили для зміцнення своєї влади: Загальним правом, яке він порушив, та Парламентом, який він намагався знищити, але який зрештою став юридичним арбітром його долі [52].

Створивши прецедент, що парламентська легітимність може переважити священне право спадкування, Генріх IV (Болінброк) відкрив "скриньку Пандори" династичної нестабільності. Він довів, що корону можна виграти і що парламент може легітимізувати те, що по суті було державною зрадою [61].

Коли в середині XV століття правління Ланкастерів (нащадків Генріха IV) виявилось слабким і некомпетентним під час правління Генріха VI, інша гілка Плантагенетів — Дім Йорків — згадала про цей прецедент. Йорки мали технічно краще спадкове право на трон (походячи від другого сина Едуарда III, Лайонела, тоді як Ланкастери походили від третього сина, Джона Гонта). Озброєні кращим правом і прецедентом 1399 року, Йорки кинули виклик Ланкастерам [61].

Таким чином, аналіз періоду правління Річарда II (1377–1399) дозволяє дійти висновку, що воно стало кульмінацією та трагічним завершенням прямої лінії династії Плантагенетів. Це була епоха, визначена фундаментальним конфліктом між монархом, що прагнув утвердити персональну, майже абсолютну владу, та потужною аристократією, що спиралася на традиційні уявлення про обмежену королівську владу та власні спадкові права.

Ранні роки правління Річарда, затьмарені Селянським повстанням та контролем з боку регентських рад, змінилися гострою кризою 1386-1388 років. Політичне приниження, завдане королю лордами-апелянтами, сформувало його

подальший стиль правління. Десятиліття потому, у 1397 році, Річард перейшов до відкритої тиранії, жорстоко розправившись зі своїми колишніми опонентами. Цей період продемонстрував його глибоке переконання у божественному праві королівської влади, яке ставило його волю вище за писаний закон чи згоду парламенту.

Прорахунком, що став каталізатором падіння, було рішення Річарда II конфіскувати величезну спадщину Джона Гонта, герцогство Ланкастерське, у його сина Генріха Болінброка в 1399 році. Цей акт не лише порушив фундаментальні принципи феодального спадкового права, але й об'єднав проти короля всю англійську знать, яка побачила в цьому пряму загрозу власним титулам та володінням.

3.2. Англія часів правління останніх Плантагенетів.

В історіографії англійської держави Війна Червоної та Білої троянд, що охоплює період з 1455 по 1487 рік, традиційно розглядається як епоха аристократичної війни. У цьому контексті останні монархи Плантагенетів – представники ворогуючих гілок Ланкастерів та Йорків – були не пасивними жертвами долі, а активними учасниками конфлікту. Їхні дії, невдачі та інновації безпосередньо формували нову державну структуру. Генріх VI (Ланкастер) виступав як запускар подій. Його особиста недієздатність та катастрофічна неспроможність виконувати базові функції короля виявили фундаментальні вразливості персоналізованої моделі правління, довівши її до точки зламу. Едуард IV (Йорк) виступав як архітектор реконструкції. У відповідь на хаос, спричинений Генріхом VI, він розробив і впровадив інноваційні та часто безжальні адміністративні, військові та фінансові інструменти, які стали фундаментом "Нової Монархії". Річард III (Йорк) виступав як продовжувач. Він намагався поглибити та формалізувати адміністративні реформи свого брата,

але його власна узурпація фатально підірвала політичну легітимність, необхідну для успіху цього проекту [75].

За відсутності сильного монарха, який би керував і приймав рішення, Королівська рада – головний виконавчий орган держави – перестала функціонувати. Вона миттєво перетворилася на поле битви для "могутніх родичів, в надії захопити владу. Держава розкололася на дві основні фракції: партія, що оточувала королеву Маргариту Анжуйську, та фракція на чолі з наймогутнішим магнатом королівства, Ричардом, 3-м герцогом Йоркським. Коли Генріх VI впав у божевільний стан у 1453 році, баронський союз на чолі з графом Воріком використала цей вакуум, щоб призначити Йорка "протектором королівства". Однак, коли Генріх несподівано одужав у 1455 році, він негайно скасував рішення Йорка і відновив владу партії Маргарити. Це змусило Йорка та його союзників перейти до бойових дій. Перша битва при Сент-Олбансі (22 травня 1455 року) була, по суті, не початком війни, а насильницьким продовженням засідання Королівської ради [79].

Історик К.Б. Макфарлейн казав що: "Тільки недо-могутні королі мають над-могутніх підданих" [66, 240]. Війна Троянд була конфліктом, спричиненим не силою магнатів, а слабкістю Корони. Найяскравішим прикладом цього явища був Річард Невілл, 16-й граф Ворік, відомий як "Творець королів". Його величезна влада, що спиралася на сотні прихильників у 20 графствах, була не причиною кризи, а її симптомом. Ворік міг піднімати і скидати королів – спочатку звівши на трон Едуарда IV у 1461 році, а потім скинувши його і відновивши Генріха VI у 1470 році – саме тому, що центральна державна влада, уособлена в Генріху VI, стала настільки слабкою, що її перевершила особиста влада одного підданого [66].

У відповідь на збройний опір Йорка та його союзників, переможна фракція Ланкастерів скликала у 1459 році в Ковентрі парламент, що увійшов в історію як "Парламент Дияволів". Цей парламент став визначальним моментом, оскільки він перетворив те, що було боротьбою за контроль над урядом короля,

на екзистенційну боротьбу за саме королівство. Режим Ланкастерів, відчуваючи свою перевагу, вдався до кардинальних заходів [77].

Замість того, щоб покладатися на суди загального права, ланкастерський режим використав – Акт про державну зраду. Це було перше систематичне використання цього інструменту в англійській історії. Акт про державну зраду був парламентським актом, а не судовим рішенням. Він оголошував цільових осіб (27 провідних йоркістів, включаючи самого Йорка та графа Воріка) юридично мертвими і засудженими за державну зраду без будь-якого судового розгляду за загальним правом. Найважливішим наслідком цього було те, що він дозволяв конфіскувати їхні великі маєтки на користь Корони, включаючи навіть ті землі, що перебували у спадковому володінні. Конституційно, це був небезпечний прецедент: підбив процесу загального права, який був валідований верховною законодавчою функцією Парламенту [79].

Політичні наслідки цього акту були катастрофічними для Ланкастерів. Він створив широке співчуття до йоркістів, оскільки виглядав як зловживання владою. Найголовніше, він не залишив йоркістам іншого вибору, окрім як продовжувати боротьбу.

Едуард IV, син Річарда Йоркського (який загинув у 1460 році), прийшов до влади не через юридичні тонкощі, а через рішучу військову силу. Його перше правління (1461-1470) було закріплене Битвою при Таунті (29 березня 1461 року). Ця битва увійшла в історію як можливо, найбільша і найкривавіша битва, що коли-небудь велася на англійській землі. Це була нищівна поразка ланкастерської армії. Її інституційне значення було величезним: вона підтвердила претензії Едуарда IV як законного короля Англії. Ланкастерський двір розійшовся; Генріх VI та Маргарита Анжуйська втекли до Шотландії. Стабільність першого правління Едуарда була ілюзорною. Вона була перервана, коли його головний союзник, Ворік "Творець королів", ображений на короля, перейшов на інший бік, уклав союз з Маргаритою Анжуйською і ненадовго відновив Генріха VI на троні. Едуард IV повернувся із вигнання навесні 1471 року і за три тижні виграв дві вирішальні битви, які поклали край

ланкастерській справі: Битва при Барнеті (14 квітня 1471 р.), де Ворік, "Творець королів", був переможений і вбитий, та Битва при Тьюксбері (4 травня 1471 р.), де ланкастерська армія була знищена, а 17-річний спадкоємець Ланкастерів, принц Едуард, був убитий після битви. Кількома днями пізніше Генріх VI помер у Тауері, напевно за наказом Едуарда [66].

Події 1471 року (Барнет і Тьюксбері) були не просто військовими перемогами; вони були актом династичного винищення. Едуард IV не просто переміг своїх опонентів – він фізично знищив всю пряму чоловічу лінію Дому Ланкастерів. Це був жорстокий, але ефективний акт державотворення. Друге правління Едуарда IV (1471-1483) було стабільним, на відміну від першого (1461-1470), саме з цієї причини. Перемога при Таутоні (1461) дала Едуарду корону, але Генріх VI та його син вижили. Їхнє виживання дозволило Воріку використати Генріха VI як маріонетку для "Повернення" в 1470 році. У 1471 році Едуард засвоїв цей урок. Він систематично усунув усі загрози. Едуард IV усвідомив, що адміністративної стабільності не могло бути, поки не буде досягнута генеологічна стабільність [79].

Забезпечивши свою владу на полі бою, Едуард IV розпочав найважливішу реформу свого правління. Його метою було раз і назавжди вирішити проблему слабого короля шляхом забезпечення повної фінансової незалежності Корони. Він використав свою фінансову кмітливість для реорганізації королівських доходів. Він зробив це, відмовившись від старої, громіздкої та залежної від парламенту моделі Казначейства на користь нової. Едуард IV встановив Королівську Камеру над Казначейством як національну скарбницю. Це була, по суті, приватизація державних фінансів. Камера була частиною особистого домогосподарства короля, що давало йому прямий і гнучкий контроль. Реформа твердо передала королівську скарбницю в його розпорядження, дозволивши королю уникнути аудитів своїх кредиторів. Він найняв безліч аудиторів та геодезистів, які були його особистими слугами, і активно управляв маєтками Корони, і навіть успішно торгував вовною за власний рахунок. Кінцевою метою було те, що король міг жити за рахунок власних коштів. Це звільнило його від

залежності від субсидій з боку Парламенту і, таким чином, від політичного контролю з боку магнатів [54].

Фінансова незалежність дозволила Едуарду IV відновити авторитет монархії. Він спирався на свій особистий контроль в уряді. Щоб продемонструвати повернення правосуддя, він відродив давній звичай особисто сидіти на лаві (тобто, вершити суд). Він звільнив старих ланкастерських чиновників і побудував нову базу підтримки, спираючись на купецьку спільноту та просуваючи нову аристократію (зокрема, родину своєї дружини, Вудвіллів), щоб створити протизаг старим магнатським родам [54].

Державний проект Едуарда IV був фатально залежним від його власного життя. Його несподівана смерть у 1483 році залишила на троні 12-річного сина, Едуарда V. Брат Едуарда IV, Річард, герцог Глостерський, призначений протектором, вчинив державний переворот. Він усунув свого племінника, оголосив його та його молодшого брата бастардами і ув'язнив їх у Тауері. Цей акт мав катастрофічні політичні наслідки. Віроломство Річарда III та його переслідування родини Єлизавети Вудвілл (вдови Едуарда IV) розкололо йоркістів. Цей розкол був фатальним. Він змусив розчарованих йоркістів шукати альтернативу. Ця альтернатива несподівано з'явилася в особі Генріха Тюдора, далекого ланкастерського претендента, який перебував у вигнанні [61].

Незважаючи на його узурпацію, коротке правління Річарда III (1483-1485) було відзначене не хаосом, а продовженням та формалізацією адміністративних реформ Едуарда IV. Річард був здібним адміністратором, який намагався поглибити проект "Нової Монархії". Його ключовою інновацією було заснування першої ради на півночі у 1484 році. Це делегувало королівську владу в неспокійний північний регіон, покращуючи доступ до соборного правосуддя, спираючись на його власний успішний досвід управління північчю. Його єдиний парламент у 1484 році прийняв низку прогресивних та освічених законів: він реформував процедуру застави, дозволяючи мировим суддям надавати заставу особам, заарештованим за підозрою у скоєнні тяжкого

злочину , і забороняв конфіскацію їхнього майна до засудження. Він також боровся з шахрайством, прийнявши Акт проти таємних та невідомих передач власності , щоб припинити практику, коли продавець приховував від покупця, що частина власності вже була продана комусь іншому [75].

Правління Річарда III є ідеальною ілюстрацією того, що в монархії легітимність (політика) є важливішою за компетентність (адміністрування). Його реформи були логічним продовженням йоркістського проекту державотворення. Однак, його узурпація повністю зруйнувала політичну основу (єдність фракції Йорків), необхідну для реалізації цих реформ. Генріх Тюдор, який мав набагато слабші династичні претензії , зміг перемогти Річарда III саме тому, що розкол, спричинений Річардом, дав Тюдору армію, яка значною мірою складалася з розчарованих Йорків. Річард III довів, що державний апарат не може функціонувати без політичної легітимності. Він удосконалив адміністративну машину, створену Едуардом IV, але водночас зламав політичний консенсус, який був необхідний для її роботи [79].

Падіння Річарда III та династії Плантагенетів було швидким і остаточним. У Битві при Босворті (22 серпня 1485 р.) Генріх Тюдор, спираючись на підтримку Франції та розчарованих йоркістів , кинув виклик Річарду III. У вирішальний момент битви Річард III був зраджений своїми номінальними союзниками, братами Стенлі, чий фланговий удар вирішив долю битви. Річард III був зраджений, його армія розбіглася, і він загинув на полі бою, ставши останнім англійським королем, що загинув на полі бою. Корона, знайдена на полі, була негайно покладена на голову Генріха Тюдора. Хоча Босворт часто вважається кінцем війни, саме Битва при Стоук-Філд (16 червня 1487 р.) є справжнім фіналом Війни Троянд. Це було останнє велике повстання непримирених йоркістів. Перемога Генріха VII у цій битві остаточно закріпила його владу [75].

Розрізнення між цими двома битвами має вирішальне конституційне значення. Босворт (1485) був останнім середньовічним актом – династичним переворотом, вирішеним приватною армією та зрадою магнатів. Це був фінал

династії Плантагенетів. Стоук-Філд (1487), навпаки, був першим ранньомодерним актом. До 1487 року Генріх VII був коронований, скликав Парламент і, що найважливіше, одружився з Єлизаветою Йоркською, дочкою Едуарда IV. Таким чином, битва при Стоук-Філді була вже не просто битвою між Йорками та Ланкастерами. Це була битва між встановленою державою Тюдорів та повстанцями-йоркістами. Перемога Генріха означала, що нова династія та її централізована держава були достатньо сильними, щоб захистити себе, остаточно припинивши 30-річний цикл нестабільності Плантагенетів [77].

Війна Червоної та Білої троянд, фінальний акт династії Плантагенетів, була хаотичним процесом, який зруйнував нефункціональну середньовічну модель держави, чію вразливість виявив провал Генріха VI. З цього хаосу монархії-Йорки, Едуард IV та Річард III, виступили як ключові інноватори. Вони сконструювали нову, централізовану, фінансово незалежну монархію. Генріх VII не винайшов цю нову державу; він успадкував її. Його геній полягав у тому, що він вирішив політичну проблему, яку не змогли вирішити Йорки. Він припинив династичну нестабільність, що дозволило адміністративній машині, створеній Плантагенетами, нарешті запрацювати на повну потужність.

РОЗДІЛ IV. АНГЛІЯ ДОБИ ПЛАНТАГЕНЕТІВ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

4.1. Дидактичні підходи до вивчення середньовічної Англії в курсі всесвітньої історії.

Тема "Англія в XI–XV століттях. Велика хартія вольностей" входить до курсу Всесвітньої історії для учнів 7 класу за програмою Нової Української Школи (НУШ). Її викладання базується на компетентнісному підході, закладеному в Модельній навчальній програмі, рекомендованій МОН України [26, с. 13]. Основна увага приділяється не тільки запам'ятовуванню історичних фактів, а й аналізу правових і суспільних інституційних процесів. Серед навчальних результатів передбачено, що учні зможуть демонструвати на карті Англію та її головні міста, а також розуміти масштаби територій, які перебували під владою династії Плантагенетів.

Важливими цілями також є здатність школярів викладати основні реформи Генріха II Плантагенета та аналізувати еволюцію держави — від централізованої до станової монархії. Крім того, учні мають навчитися порівнювати історичні процеси в країнах Європи та встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між діями монархів і суспільним опором.

Громадянська компетентність займає ключове місце в рамках цієї теми. Робота над такими правовими документами, як Велика хартія вольностей, сприяє вихованню поваги до боротьби за базові права і свободи, а також допомагає краще зрозуміти принципи обмеження державної влади. Для ефективного засвоєння матеріалу необхідний детальний розгляд ключових термінів: Династія Плантагенетів, Суд присяжних (система рівності перед законом), Скутаж або Щитові гроші (податок на проведення військових кампаній), Велика хартія вольностей, Станова монархія та Парламент (із поясненням його структури). Чітке освоєння цієї термінології є важливою умовою для розуміння інституційних змін [10, с. 11].

Ключовим аспектом вивчення Всесвітньої історії в 7-му класі є аналіз історичних джерел, зокрема Великої хартії вольностей Статті 39, яку наведено в підручниках. Ця стаття проголошує: “Жодна здорова на правах людина не може бути заарештована, ув’язнена, позбавлена майна, вигнана або іншим чином незаконно обмежена, якщо це не відбувається за законним рішенням суду та згідно з чинними законами країни” [41, с. 133].

Під час аналізу вчителю слід акцентувати увагу на тому, що історична важливість цього документа не обмежується захистом прав лише баронів (хоча спочатку це і було так). Основне значення полягає у закріпленні ключового правового принципу: король також підкоряється закону. Цей принцип став європейським джерелом ідей конституціоналізму та верховенства права. Завдання педагога — організувати проведення порівняльного аналізу. Учні повинні обговорити, як слід розуміти термін «вільна людина» у контексті середньовіччя (маючи на увазі, що це не кріпак), а також розглянути поняття «законний вирок рівних їй», яке є середньовічною версією гарантії справедливого юридичного процесу, що згодом еволюціонувало у сучасне поняття неупередженого суду [25, с. 11].

Методичний аналіз засвідчує, що існує значна кількість готових навчальних матеріалів, адаптованих для 7-го класу НУШ, які суттєво полегшують процес підготовки вчителя. Ці ресурси, представлені у форматах презентацій pptx та конспектів docx/zip, охоплюють такі основні підтеми, як Генріх II Плантагенет, Високе Середньовіччя (Велика хартія вольностей) і Війна троянд. Варто використовувати матеріали, які відповідають стандартам, затвердженим Міністерством освіти і науки України, і базуються на актуальних підручниках, наприклад, виданні Ігоря Щупака 2020 року [41]. Візуалізовані матеріали, особливо презентації із застосуванням сучасних AI-ілюстрацій, відіграють важливу роль у покращенні наочності й активнішому залученні учнів до навчального процесу.

4.2. Використання інтерактивних та порівняльних методів у шкільному курсі всесвітньої історії

На етапі актуалізації опорних знань доцільно застосовувати інтерактивні методи навчання. Серед таких можна виділити метод «Історичне фехтування», представлений у методичних матеріалах для 7-го класу. Цей підхід, що передбачає постановку запитань учнями один одному, дозволяє ефективно перевіряти рівень засвоєння попередніх тем, наприклад, тематику Нормандського завоювання та правління Вільгельма I Завойовника. Альтернативним варіантом може слугувати підручник «Всесвітня історія. 7 клас» (І. Васільків, 2020), який пропонує стартові завдання для роботи з картою. Це завдання зокрема охоплюють визначення розташування Британських островів, Сполученого Королівства та Англії, а також аналіз наслідків Нормандського завоювання, зокрема розгляд питання про «Книгу страшного суду» та особливості цього документа [6, с. 100].

Підручник О. В. Гісемата О. О. Мартинюка пропонує подібні методи розвитку картографічних навичок і розуміння наслідків завоювань Вільгельма Завойовника, що є актуальними для початку вивчення теми. Важливим компонентом уроку залишається етап мотивації, який необхідно побудувати навколо проблемного питання, здатного стимулювати інтерес учнів протягом заняття. Наприклад, методичні матеріали до підручника І. Щупака пропонують для цієї теми таке ключове питання: «У другій половині XI століття Англія стала централізованою державою раніше, ніж Франція. Що сприяло цьому і як це стало можливим?»[49, с. 134]. У рамках такого завдання учні досліджують британські фактори, що сприяли ранній централізації, серед яких швидке впровадження національних фінансових і правових систем. Ці аспекти стануть основою для подальшого обговорення реформ Генріха II і більш глибокого аналізу історичних процесів.

Відповідно до популярних методичних рекомендацій, урок з даної теми повинен бути комбінованим, поєднуючи вивчення нового матеріалу із закріпленням раніше опрацьованого та його актуалізацією. Важливо, щоб

новий матеріал був поділений на три логічні блоки: реформи Генріха II (централізація влади), Велика хартія вольностей (обмеження влади) і формування парламенту (становлення станової монархії). Така структура забезпечує системність у розгляді історичних процесів, охоплюючи період XI–XV століть.

Учителю пропонується використання техніки «Правовий фільтр», яка передбачає завдання для учнів — знайти сучасні аналоги принципів, викладених у Статті 39 Великої хартії вольностей [25, с. 13]. Наприклад, можна звернутися до таких понять, як право на справедливий суд або презумпція невинуватості. Це дає змогу поглибити розуміння того, чому документ вважається «основою демократії». За підручником «Всесвітня історія. 7 клас» І. Щупак, 2020, учням пропонується задуматися над тим, чому Велика хартія вольностей стала фундаментом демократичних цінностей [49, с. 133].

Учні повинні усвідомити, що підприємництво, інвестиції та економічний розвиток можливі тільки в межах правової безпеки. Велика хартія вольностей гарантувала дотримання прав людини, зокрема право власності, що захищало від свавільних дій монарха. Умови без гарантій особистої свободи унеможлиблюють довгострокові інвестиції та розвиток сталого бізнесу. Таким чином, заможне суспільство не може існувати без принципів Великої хартії вольностей, які забезпечують прозорість закону та захист приватних ініціатив.

Продовжуючи аналіз, підручник І. Васильківа (2020) пропонує розгляд конкретних статей Хартії, як заборони монарху самовільно підвищувати податки чи положення про раду двадцяти п'яти баронів із правом оголошення короля поза законом. Це сприяє глибшому порівняльному аналізу першоджерела через акцентування на важливих аспектах обмеження королівської влади та започаткування реформ Генріха II для подальшого розгляду.

Для наочної демонстрації значущості судової реформи Генріха II доцільно використовувати метод історичної симуляції, часто рекомендований у методичних конспектах НУШ. Учні можуть бути поділені на ролі:

Королівський суддя, Присяжні (представники місцевого рицарства), Обвинувачений, Позивач (великий феодал) [25, с. 12]. Підручник І. Васильківа при цьому акцентує на деталях, що вільна людина могла перенести розгляд справи до королівського суду за невелику плату, а вину встановлювали присяжні, скасувавши тортури [6, с. 104]. Це допомагає учням зрозуміти, як суд присяжних сприяв послабленню впливу феодалської знаті.

Мета уроку полягає у вдосконаленні навичок аналізу та порівняння історичних процесів у різних європейських країнах. Для досягнення цієї мети доцільно провести порівняльний аналіз розвитку Англії та Франції. На уроці потрібно акцентувати увагу на тому, що централізація в Англії за правління Плантагенетів відбувалася здебільшого через правові й фінансові механізми (судова система, скутаж), що сприяло ранньому формуванню інститутів, які обмежували владу (Велика хартія вольностей, Парламент). У той час як у Франції централізація переважно здійснювалася через розширення територій і була спрямована на встановлення абсолютної монархії. Це принципове розходження є ключовим для розуміння особливостей англійського шляху розвитку [10, с. 13].

Під час вивчення періоду правління Плантагенетів важливо завершити урок аналізом створення англійського Парламенту, що стало кульмінацією процесу формування станової монархії. Учні мають з'ясувати причини, часові межі утворення та основні повноваження цього органу. Як ефективний дидактичний інструмент можна використати схему «Структура англійського парламенту». Відповідно до матеріалів підручника І. Щупака, така схема має висвітлювати поділ парламенту на дві палати: Палату лордів (яку представляли представники вищої знаті) і Палату громад (до якої входили лицарі графств і представники міст) [49, с. 134].

Окрему увагу слід приділити обговоренню причин зацікавленості різних соціальних груп у функціонуванні парламенту. Король був заінтересований у діяльності парламенту, оскільки той давав змогу санкціонувати збір додаткових податків. У свою чергу, представники станів цінували установа парламенту,

адже вона надавала їм можливість брати участь у контролі королівської податкової політики та висловлювати свої вимоги. Розгляд цих питань є важливим для розуміння механізмів функціонування станової монархії.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що поставлена мета – здійснення комплексного аналізу ролі монархів династії Плантагенетів у процесах формування англійської держави – була повністю досягнута. У ході роботи було успішно вирішено всі поставлені завдання: від аналізу історіографічної та джерельної бази до дослідження ключових етапів династичного правління (1154–1485) та вивчення методичної системи викладання цієї теми в сучасній школі.

Ключовий висновок дипломної роботи полягає в тому, що унікальність англійської державності та її специфічний політичний шлях народилися з фундаментального парадоксу правління Плантагенетів. Їхнє послідовне прагнення до консолідації, централізації та, абсолютної влади (найяскравіше виражене у реформах Генріха II та спробах Ричарда II) породило настільки ефективну та всеосяжну державну машину, що вона стала інструментом для обмеження самої королівської влади. Саме деспотичне використання цієї машини (Іоанном Безземельним) спровокувало негативну суспільну реакцію, що призвела до інституційного закріплення прав підданих ("Велика хартія вольностей") та виникнення представницького органу (Парламент), який забезпечував функціонування держави через механізм згоди.

На відміну від класичної історіографії (зокрема, Вільяма Стаббса), яка трактувала історію Англії як неминучий, лінійний "прогрес" до сучасної парламентської свободи, ця робота, спираючись на ревізійні підходи (Дж. Холт, Р. Тернер), демонструє іншу картину. Конфлікти XIII століття були не свідомою боротьбою за ідеали ліберальної демократії, а прагматичною, часто жорстокою боротьбою за владу, землю та фіскальні ресурси.

Аналіз Розділу III. доводить, що фундамент англійської держави був закладений Генріхом II. Його діяльність була зумовлена не абстрактним "прагненням до справедливості", а трьома прагматичними потребами: 1) відновленням королівського авторитету після хаосу "Анархії"; 2) фіскальною необхідністю створення нових, стабільних джерел доходу; 3) політичною

метою підриву влади незалежних баронських судів, що були основою феодальної вольниці.

Генріх II фактично створив "ринок правосуддя", на якому королівський суд пропонував значно кращий "продукт", ніж архаїчні феодальні чи церковні суди. Запровадження "малих асиз" надало вільним землевласникам швидкий, раціональний (на основі свідчень 12 сусідів-присяжних, а не ордалій чи судового поєдинку) та ефективний (забезпечений владою шерифа) засіб захисту своєї власності. Кожен судовий наказ, куплений у королівській канцелярії, був не лише джерелом доходу, але й ударом по юрисдикції місцевих баронів, що призводило до поступової атрофії феодального судочинства.

Навіть знаменитий конфлікт із Томасом Бекетом, проаналізований у роботі, був насамперед боротьбою за тотальність юрисдикції. "Кларендонські конституції" (1164) були спробою встановити верховенство "загального права" над усіма підданими, включно з кліриками ("злочинні клірики"). Хоча вбивство Бекета (1170) призвело до політичної поразки Генріха II і змусило його поступитися у питанні юрисдикції над особами кліриків, він здобув тиху, але вирішальну перемогу: королівські суди зберегли юрисдикцію над церковними землями – головним джерелом влади та багатства в середньовічному суспільстві.

Дослідження правлінь Ричарда I та Іоанна Безземельного (Розділ III.2, III.3) демонструє, як ефективна, але морально нейтральна державна машина, створена Генріхом II, була доведена до межі своїх можливостей. Ричард I ("Левове Серце") розглядав Англію суто утилітарно – як джерело фінансування своїх хрестоносних та континентальних авантур. Запровадження "Саладинової десятини" (1188) та астрономічний викуп (1193–1194) створили прецеденти масового загальнонаціонального оподаткування, виснаживши скарбницю.

Іоанн успадкував порожню казну, війну з могутнім Філіпом II Французьким та ефективний, але ненависний фіскальний апарат. Катастрофічна втрата Нормандії у 1204 році стала геополітичним каталізатором, що змінив хід англійської історії. Ця подія мала глибокий психологічний та політичний

наслідок для англо-нормандської аристократії. Барони, які століттями володіли землями по обидва боки Ла-Маншу, були змушені обрати одного сюзерена. Ті, хто обрав Англію, миттєво "англізувалися". Їхні політичні та економічні інтереси тепер були виключно в Англії.

Коли Іоанн, використовуючи всю міць "загального права" та фіскального апарату, почав вимагати величезні податки на фінансування своїх (провальних, як показала битва при Бувіні 1214 р.) спроб повернути ці, тепер уже іноземні для баронів, землі, опір став неминучим.

Робота підкреслює ключовий висновок історіографії (зокрема, Дж. Холта) : оригінальна Хартія 1215 року провалилася як мирний договір. Її радикальна "стаття безпеки" (ст. 61), що легалізувала повстання баронів, була неприйнятною для монархії і призвела до Першої баронської війни. Парадоксально, але успіх Хартії стався завдяки її провалу та смерті Іоанна. Регентський уряд молодого Генріха III (зокрема, Вільям Маршал) перевидав Хартію (1216, 1217, 1225) у значно поміркованішій редакції (без ст. 61) як інструмент політичної консолідації та примирення. Так ультиматум повстанців перетворився на фундаментальний закон королівства.

Наступна велика криза – правління Генріха III – була викликана не тиранією, а некомпетентністю, політичною глухотою та фінансовою безвідповідальністю (зокрема, катастрофічною "Сицилійською авантюрою"). "Оксфордські Провізії" (1258) та Друга баронська війна були радикальною спробою олігархії (Ради 15-ти) взяти виконавчу владу під свій контроль.

Парламент Симона де Монфора (1265), як показано в дослідженні, не був актом демократичного ідеалізму. Це був тактичний маневр лідера повстанців, який, втрачаючи підтримку великих баронів, шукав нових союзників і вперше в історії цілеспрямовано запросив до обговорення загальнодержавних справ представників графств (лицарів) та міст (міщан).

Перемога роялістів, очолюваних принцом Едуардом, у битві при Івшемі (1265) була не лише військовою, але й політичною. Замість тотальних репресій,

Едуард засвоїв урок: "Статут Мальборо" (1267) інкорпорував у королівське законодавство більшість поміркованих реформаторських вимог баронів. Корона перемогла опозицію, асимілювавши її програму та довівши, що королівське "загальне право" є кращим гарантом порядку, ніж баронська олігархія.

Ставши королем Едуардом I (1272–1307), він перетворив ці уроки на державну політику. Його правління було часом кодифікації "загального права" (Вестмінстерські статuti). Його процедура "За яким правом?" була прямою атакою на узурповані баронами юрисдикції, змушуючи їх визнати, що вся влада та привілеї походять від корони.

Едуард I перетворив Парламент з інструменту кризи (як за де Монфора) на регулярний інструмент управління. Керуючись нагальною потребою у фінансуванні своїх дорогих воєн в Уельсі та Шотландії та римським принципом "Що стосується всіх, має бути схвалено всіма", він інституціоналізував збори станів. "Зразковий Парламент" (1295) став регулярним механізмом отримання фінансової згоди. Едуард I створив фундаментальний конституційний обмін: гроші для короля (податки, схвалені Громадами) в обмін на розгляд королем скарг (петицій, поданих Громадами). Так, інструмент для фінансування імперії став головним інструментом контролю над нею.

Столітня війна (розпочата Едуардом III) стала найвищим випробуванням для цієї розвиненої державної машини. Війна мала три ключові наслідки для англійської державності. Політичний: постійна потреба у грошах на війну зробила Парламент незамінним. Саме в цей час він остаточно розділився на дві палати (бл. 1343). Палата Громад, усвідомивши свою фінансову владу, розробила процедуру звинувачення для контролю над королівськими міністрами ("Добрий парламент" 1376 року). Військовий: приголомшливі перемоги при Кресі (1346) та Пуатьє (1356) були здобуті не завдяки феодалній кінноті, а завдяки масовому використанню англійського довгого лука (зброї простолюдинів). Це створило нову, спільну національну військову ідентичність. Культурний: затяжна війна з Францією зробила французьку мовою ворога. "Статут про мову" (1362), що вимагав ведення судочинства

англійською, та розквіт англomовної літератури (Джеффри Чосер) закріпили англійську як мову нації та держави.

Криза правління Ричарда II (1377–1399) стала кульмінацією інституційного розвитку Плантагенетів. Річард II спробував здійснити ідеологічну контрреволюцію, замінивши традиційну англійську модель обмеженої монархії на континентальну абсолютистську ідеологію ("закон перебуває у вустах короля"). Його дії були систематичною атакою на спадщину Плантагенетів: він маніпулював Парламентом ("Нещадний парламент" 1388), а потім фактично знищив його, передавши владу комітету в Шрусбері (1398).

Війна Червоної та Білої троянд (1455–1487) була прямим і неминучим наслідком двох факторів: 1) династичного прецеденту 1399 року, який довів, що корону можна здобути силою, а легітимізувати Парламентом; 2) структурного колапсу персоналізованої феодалної монархії.

Війна Троянд стала жорстоким, але необхідним кроком, що знищило стару модель. З цього хаосу монархи-Йорки (Едуард IV та Річард III) почали будувати "Нову Монархію". Едуард IV, особливо під час свого другого, стабільного правління (1471–1483), заклав її фундамент. Він досяг цього через: 1) фізичне знищення ланкастерської лінії (смерть Генріха VI та його сина); 2) фінансову незалежність (переніс контроль над фінансами з Казначейства, підзвітного Парламенту, до особистої Королівської Камери); 3) бюрократизацію управління.

Ричард III, попри узурпацію, був талановитим адміністратором, який продовжував ці бюрократичні реформи (наприклад, створивши Раду Півночі). Однак його узурпація зруйнувала політичну легітимність, необхідну для успіху.

Генріх VII (Тюдor) не був інноватором; він був консолідатором. Він успадкував адміністративну та фінансову машину, створену Йорками. Його талант був політичним: перемогою при Босворті (1485) та шлюбом з Єлизаветою Йоркською він вирішив 100-річну проблему легітимності, що дозволило цій новій, бюрократичній та фінансово незалежній державі

запрацювати на повну силу. Таким чином, останні Плантагенети мимоволі створили інструменти влади, які їхні наступники, Тюдори, використовують для побудови ранньомодерної англійської держави.

Дослідження доводить, що тема Плантагенетів є унікальним та надзвичайно цінним матеріалом для формування ключових, зокрема громадянської, компетентностей учнів 7-го класу.

Традиційне, фактологічне викладання (завчовування дат, імен королів, битв) є неефективним для досягнення цілей Нової української школи. Компетентнісний підхід вимагає зміщення акценту з пам'яті на розуміння процесів та аналіз концепцій.

Історична спадщина Плантагенетів – це не просто історія Англії; це історія виникнення в "продуктивному конфлікті" фундаментальних принципів, що лежать в основі сучасного демократичного світу. "Загальне право" Генріха II формує розуміння концепції єдиної правової системи та рівності (на той час – вільних людей) перед законом, на противагу феодалній роздробленості та праву сили. "Велика хартія вольностей" (1215) дозволяє досягнути концепції верховенства права (навіть король зобов'язаний підкорятися закону) та обмеження державної влади. Парламент (XIII ст.) ілюструє виникнення представницького правління та нерозривний зв'язок між оподаткуванням та згодою ("немає оподаткування без згоди").

Ключовим інструментом є робота учнів з адаптованими першоджерелами. Дослідження детально аналізує методику роботи зі статтею 39 "Великої хартії вольностей" ("Жодна здорова на правах людина не може бути заарештована, ув'язнена... якщо це не відбувається за законним рішенням суду та згідно з чинними законами країни").

Учні мають дати відповіді на критичні питання: Хто така "вільна людина" у XIII столітті? (Це не всі. Це не кріпаки. Це змушує обговорювати соціальну структуру середньовіччя). Що таке "законний вирок рівних їй"? (Це не сучасний суд присяжних. Це захист барона від одноосібного рішення короля,

вимога судитися з рівними собі – іншими баронами). Що таке "законом країни"? (Це "загальне право", а не свавільна воля короля Іоанна).

Для закріплення цих компетентностей робота аналізує низку конкретних інтерактивних методів. До них належать "Правовий фільтр", де учні шукають сучасні аналоги принципів ст. 39 (наприклад, у статтях Конституції України), простежуючи спадкоємність ідей; дебати "Хартія: феодалський документ чи основа свобод?", що розвиває навички аргументації та розуміння історичного контексту; та історична симуляція, що моделює суд присяжних Генріха II (ролі: Королівський суддя, Присяжні-лицарі, Позивач, Відповідач-феодал), щоб наочно продемонструвати, як цей інститут підривав владу баронів.

Підсумовуючи, дипломна робота повністю досягла своєї мети, здійснивши всебічний та комплексний аналіз ролі монархів династії Плантагенетів (1154–1485) у формуванні англійської державності.

Було доведено, що унікальний політичний шлях Англії, який призвів до виникнення конституційної монархії, був визначений парадоксом правління Плантагенетів. Їхнє прагнення до консолідації влади (Генріх II) створило настільки ефективну централізовану державну машину ("загальне право"), що її деспотичне використання (Іоанн Безземельний) спричинило неминучий "продуктивний конфлікт". Цей конфлікт, у свою чергу, призвів до інституційного обмеження королівської влади ("Велика хартія вольностей") та, зрештою, до її функціонування через механізм згоди (Парламент Едуарда I).

Дослідження продемонструвало, як ця унікальна держава пройшла випробування зовнішніми викликами (Столітня війна), що зміцнили національну ідентичність, та внутрішніми кризами (Війна Троянд). Остання призвела до колапсу персоналізованої феодалської монархії та примусового переходу до бюрократичної ранньомодерної держави, адміністративний фундамент якої, закладений Йорками, був успадкований та політично стабілізований династією Тюдорів.

Робота підтверджує, що спадщина Плантагенетів є не просто артефактом середньовічної історії, а живим і надзвичайно актуальним фундаментом для

розуміння та виховання принципів сучасного конституціоналізму, верховенства права та громадянського суспільства. Всі поставлені завдання були виконані в повному обсязі, а теоретичні та практичні результати можуть бути використані у подальших наукових дослідженнях та в практичній педагогічній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Атаманенко А. Є. Політична влада і суспільство в Англії у пізньому середньовіччі: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2012. 20 с.
2. Бабін І. І. Становлення та розвиток англійського парламентаризму (історико-правовий аспект). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 5. С. 36–39.
3. Баймуратов М. О., Кофман Б. Я. Велика Хартія Вольностей 1215 р.: витоки та значення. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 55. С. 4–15.
4. Баранов О. А. Формування громадянської компетентності учнів на уроках історії в контексті Нової української школи. *Таврійський вісник освіти*. 2018. № 3 (63). С. 27–32.
5. Бондарук Т. І. Компетентнісний підхід у викладанні історії в школі. *Історія та правознавство*. 2017. № 7–8. С. 15–20.
6. Васільків І. Д., Островський В. І., Басюк О. Я. Всесвітня історія: підручник для 7 кл. закл. заг. серед. освіти. Тернопіль: Астон, 2020. 160 с.
7. Власова Н. І. «Велика хартія вольностей» 1215 року та її вплив на розвиток конституціоналізму. *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 10–14.
8. Волощук О. М. Генріх II Плантагенет та його реформи: до питання становлення «загального права» в Англії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія*. 2017. Вип. 1 (38). С. 14–20.
9. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Всесвітня історія: підручник для 7 кл. закл. заг. серед. освіти. Харків: Ранок, 2020. 160 с.
10. Громадянська та історична освіта. Модельна навчальна програма. 7–9 класи (інтегрований курс) (для закладів загальної середньої освіти) / авт. кол. під кер. Пошетун О. І. Київ, 2021.
11. Гупан Н. М., Пошетун О. І., Ремех Т. О. Викладання історії в 7 класі: компетентнісний підхід. *Історія в школах України*. 2020. № 9. С. 8–15.

12. Дем'янюк В. Б. Використання технології «перевернутий клас» на уроках всесвітньої історії (на прикладі 7-го класу). *Педагогічна думка*. 2019. № 2. С. 45–49.
13. Довгялло Н. О. Велика Хартія Вольностей як основа англійського конституціоналізму. *Молодий вчений*. 2014. № 6 (09). С. 154–157.
14. Дубінський В. А. Столітня війна та її вплив на формування національної ідентичності в Англії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2011. Т. 21. С. 34–42.
15. Жолоб О. В. Англійський парламент XIII–XIV ст.: етапи становлення. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2010. Вип. 45. С. 112–120.
16. Завальний І. Я. Війна Троянд в англійській історіографії: від Тюдорів до сучасності. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 132. С. 56–60.
17. Іванова О. В. Інтерактивні методи на уроках історії як засіб формування ключових компетентностей учнів НУШ. *Сучасний урок: теорія і практика*. 2021. № 4. С. 19–23.
18. Кабаченко О. В. Правові реформи Генріха II Плантагенета та становлення англійського "Common Law". *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2008. Вип. 41. С. 34–40.
19. Ковальов В. О. «Велика хартія вольностей» 1215 р.: історико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 22–26.
20. Колісніченко Д. О. Криза англійської монархії наприкінці XIV ст. та повалення Річарда II. *Середньовічні та ранньомодерні студії*. 2019. Вип. 6. С. 78–90.
21. Кривонос Р. А. «Велика хартія вольностей» 1215 року: до 800-річчя документа. *Європейські історичні студії*. 2015. № 2. С. 155–164.
22. Кучма Л. В. Педагогічна технологія «лепбук» як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів на уроках історії. *Освіта та педагогічна наука*. 2019. № 3 (172). С. 33–40.

23. Ліхтей І. М. Англо-шотландські відносини доби Едуарда І: «Велика справа» та початок воєн за незалежність. *Вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2014. Вип. 32. С. 45–51.
24. Макарчук В. С. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. Київ: Атіка, 2000. 416 с.
25. Мартинюк О. О. Методика проведення уроків-дебатів при вивченні теми «Велика хартія вольностей» у 7 класі. *Історія та правознавство. Основа*. 2022. № 5–6. С. 11–14.
26. Модельна навчальна програма «Всесвітня історія. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти / авт. Щупак І. Я. та ін. Київ, 2021. 58 с.
27. Мудрак О. В. Суд присяжних в Англії XII–XIII ст.: від «Великої асизи» Генріха II до «Великої хартії вольностей». *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2016. № 1. С. 101–107.
28. Насипана В. І. Формування станової монархії в Англії: історико-правовий аспект. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 59. С. 89–94.
29. Паламарчук О. М. Історія держави і права зарубіжних країн: на прикладі Англії та Франції доби Середньовіччя: навч. посіб. Київ: Лаір, 2008. 232 с.
30. Пометун О. І. Компетентнісний підхід у сучасній історичній освіті. *Історія в школі*. 2010. № 1. С. 3–12.
31. Пометун О. І. Сучасний урок: інтерактивні технології навчання: наук.-метод. посіб. Київ: А.С.К., 2004. 192 с.
32. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі: посібник. Київ: Генеза, 2006. 328 с.
33. Рудь М. О. Едуард I Довгоногий та його роль у кодифікації англійського права. *Наукові записки. Серія: Право*. 2013. Вип. 24. С. 25–29.
34. Середяк А. В. Англійська монархія доби Генріха III: від кризи до становлення парламенту. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2016. № 1 (128). С. 22–26.

35. Сидоренко О. Ф. Іоанн Безземельний та баронська опозиція: до 800-річчя Magna Carta. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 43. С. 180–184.
36. Спірченко О. М. Симон де Монфор та «друга баронська війна» в Англії. *Проблеми всесвітньої історії*. 2019. № 2. С. 55–65.
37. Тихий В. П. «Велика Хартія Вольностей»: 800 років на захисті прав людини. *Право України*. 2015. № 7. С. 150–158.
38. Харитонов О. О. Становлення та розвиток англійського загального права (XII–XV ст.). *Університетські наукові записки*. 2007. № 4 (24). С. 45–50.
39. Чосер Д. Кентерберійські оповідання / пер. з англ. М. Рильського, В. Мисика. Київ: Либідь, 2001. 592 с.
40. Шпільчак В. А. Конфлікт Томаса Бекета та Генріха II Плантагенета: боротьба духовної та світської влади в середньовічній Англії. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія*. 2012. Вип. 642–643. С. 115–120.
41. Щупак І. Я., Бурлака О. В., Піскарьова І. О. Всесвітня історія: підручник для 7 кл. закл. заг. серед. освіти. Київ: Оріон, 2020. 176 с.
42. Appleby J. T. King John of England. New York: Alfred A. Knopf, 1959. 319 p. URL: <https://archive.org/details/johnkingofenglan00appl>
43. Ashley M. King John of England. London: Weidenfeld & Nicolson, 1972. 160 p. URL: <https://www.goodreads.com/book/show/21038379-the-life-and-times-of-king-john>
44. Bradbury J. Philip Augustus: King of France 1180–1223. London: Longman, 1998. 396 p. URL: <https://books.google.com/books?id=X6btAAAAMAAJ>
45. Brand P. The Making of the Common Law. London: Hambledon Press, 1992. 517 p. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv5136sc.9>
46. Bray C. Edward Coke: Rereading the Magna Carta. *Magna Carta: History, Context and Influence*. London: University of London Press, 2018. P. 75–90. URL: <https://archive.org/details/whiginterpretati00butt>

47. Butterfield H. *The Whig Interpretation of History*. London: G. Bell and Sons, 1931. 132 p. URL: <https://archive.org/details/whiginterpretati0000butt>
48. Cantor N. F. *The English: A History of Politics and Society to 1760*. New York: Simon and Schuster, 1967. 526 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/The_English_a_History_of_Politics_and_So.html?id=oauTQ7hw9xEC&redir_esc=y
49. Carpenter D. *The Minority of Henry III*. Berkeley: University of California Press, 1990. 472 p. URL: <https://books.google.com/books?id=93nNNQUyFwAC>
50. Carpenter D. *The Reign of Henry III*. London: Hambledon Press, 1996. 488 p. URL: https://books.google.com/books/about/The_Reign_of_Henry_III.html?id=bNQ4nQAACAAJ
51. *Chronica Magistri Rogeri de Wendover* / ed. by H. R. Luard. London: Longman, 1886. Vol. 1–3.
URL: <https://archive.org/details/rogeridewendove08rogegoog>
52. *Chronicles of the revolution 1397–1400: The reign of Richard II* / ed. by C. Given-Wilson. Manchester: Manchester University Press, 1993. 320 p. URL: <https://www.manchesterhive.com/abstract/9781526112859/9781526112859.00011.xml>
53. Church S. D. *King John: New Interpretations*. Woodbridge: Boydell Press, 1999. 390 p. URL: <https://books.google.com/books?id=vAoGEJF-DJEC>
54. Coke E. *The Second Part of the Institutes of the Lawes of England*. London, 1642. 745 p. URL: <https://archive.org/details/cokeinstitutes02>
55. Denning A. *The Family Story*. London: Butterworths, 1981. 294 p. URL: <https://archive.org/details/familystory0000denn>
56. Flower C. T. *Introduction to the Curia Regis Rolls, 1199–1230 A.D.* London: Selden Society, 1944. 580 p.
URL: <https://www.rct.uk/collection/1096848/introduction-to-the-curia-regis-rolls-1199-1230-a-d-edited-for-the-selden-society>

57. Gillingham J. Richard I. New Haven: Yale University Press, 1999. 378 p.
URL: <https://archive.org/details/richardlionheart00gill>
58. Gillingham J. The Angevin Empire. London: Arnold, 2001. 138 p.
URL: <https://archive.org/details/angevinempire0000gill>
59. Given-Wilson C. The English Nobility in the Late Middle Ages. London: Routledge, 1996. 222 p. URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9780203441268/english-nobility-late-middle-ages-chris-given-wilson>
60. Given-Wilson C. Richard II and the Nobility. *Richard II: The Art of Kingship*. Oxford: Clarendon Press, 1999. P. 197–216.
61. Hallam H. View of the State of Europe during the Middle Ages. London: John Murray, 1818. Vol. 1–2.
URL: <https://archive.org/details/viewofstateofeur01halluoft>
62. Hallam H. The Constitutional History of England from the Accession of Henry VII to the Death of George II. London: John Murray, 1827. Vol. 1–2.
URL: <https://archive.org/details/constitutionalh02hall>
63. Holt J. C. Magna Carta. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 549 p. URL: <https://books.google.com/books?id=HVkvAAAAYAAJ>
64. Holt J. C. The Northerners: A Study in the Reign of King John. Oxford: Clarendon Press, 1961. 272 p. URL: https://archive.org/details/magnacarta0000holt_h1r9
65. Hunter J. (ed.). The Great Roll of the Pipe for the first year of the reign of King Richard the First, A.D. 1189–1190. London: Record Commission, 1833. 256 p.
URL: <https://archive.org/details/cu31924028014920>
66. McFarlane K. B. The Nobility of Later Medieval England. Oxford: Clarendon Press, 1973. 336 p.
67. McKisack M. The Fourteenth Century, 1307–1399. Oxford: Clarendon Press, 1959. 598 p. URL: <https://archive.org/details/fourteenthcentur0000mcki>
68. Morris M. King John: Treachery, Tyranny and the Road to Magna Carta. London: Hutchinson, 2015. 384 p.

69. Matthew Paris. *Chronica Majora* / ed. by H. R. Luard. London: Longman, 1872–1883. Vol. 1–7. URL: <https://archive.org/details/matthiparisiensi03pari>
70. Pipe Roll 2 Henry II (1155–1156). Pipe Roll Society. London, 1953. URL: <https://archive.org/details/cu31924028014920>
71. Pollock F., Maitland F. W. *The History of English Law before the Time of Edward I*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1898. Vol. 1–2. URL: <https://archive.org/details/historyofenglish00polluoft>
72. Powicke F. M. *King Henry III and the Lord Edward*. Oxford: Clarendon Press, 1947. 858 p. URL: https://archive.org/details/kinghenryiiilord0000fmpo_d6r0
73. Prestwich M. *Edward I*. New Haven: Yale University Press, 1997. 618 p.
74. Saul N. *Richard II*. New Haven: Yale University Press, 1997. 514 p.
75. Saul N. *The Three Richards: Richard I, Richard II and Richard III*. London: Hambledon, 2005. 278 p.
76. *Statutes of the Realm*. London: Record Commission, 1810–1828. Vol. 1–11. URL: <https://archive.org/details/statutesrealm01etcgoog>
77. Stubbs W. *The Constitutional History of England in Its Origin and Development*. Oxford: Clarendon Press, 1873–1878. Vol. 1–3. URL: <https://archive.org/details/constitutionalhi01stubuoft>
78. *The Great Roll of the Pipe for the first year of the reign of King John, A.D. 1199*. London: Record Commission, 1835. 360 p. URL: <https://archive.org/details/greatrollofpipef2218grea>
79. Trevelyan G. M. *History of England*. London: Longmans, Green and Co., 1926. 723 p. URL: https://archive.org/details/historyofengland00trev_1
80. Turner R. V. *King John*. London: Longman, 1994. 272 p.
81. Turner R. V. *Magna Carta: Through the Ages*. London: Pearson Education, 2003. 248 p.
82. Warren W. L. *Henry II*. Berkeley: University of California Press, 1973. 693 p.
83. Warren W. L. *King John*. New Haven: Yale University Press, 1997. 368 p.